

Zeynelabidîn Zinar

XWENDINA MEDRESÊ

PENCÎNAR

Weşanxaneya Çanda Kurdî
Stockholm 1993

NAVEROK

Xwendina Medresê Çi bû?	09
-------------------------------	----

BÊŞ - I

1- Destpêka Xwendinê	19
2- Destpêka Feqîtiyê	22
3- Medrese û Mizgeft	24
4- Meletî û Xwedîkirina Meleyan	28
a) Serbilîndiya Xelkê Bi Meleyan	32
b) Berpirsyariya Meleyan	35
5) FEQETÎ	39
a) Feqî	39
b) Rewşa Îdarê	40
c) Xwarina Feqîyan	41
d) Rojên Xwendinê	46
e) Rewşa Dersdanê	47
f) Muzakere	49
g) Mitale	50
h) Jiberkirina Metnan	50
î) Disiplîna Xwendinê	52
j) Rojên Bihnedanê	53
k) Geşta Feqîyan	55
l) Hembertiya Feqîyan	57
m) Evîna Medresê	57
n) Welatparêziya Medresê	59
o) Bûjena Propagandeyê	61

BÊŞ - II

Pirtûkên Xwendinê	63
-------------------------	----

Zeynelabidîn Zinar

XWENDINA MEDRESÊ

PENCÎNAR

**Weşanxaneya Çanda Kurdî
Stockholm 1993**

Navnîşana Xwestinê:

Pencînar Kurdîska Kulturförlag

Weşanxaneyê Çanda Kurdî

Box 3088

161 03 Bromma/ Stockholm - SWEDEN

© Z.Abîdîn

Xwendîna Medresê 1993

Wêneyê Berga Pêşî: Kemal Heyran

ISBN 91 972090 2 3

Şadî bo giyana pak î nemîr û şûrkêşê ol û nijada
kurdi Mele Seîdê Menşûr ê bi gundê xwe Norsê...

Xwendina Medresê Çi Bû?

Ew medreseyên ku ji sedsalan ve ye li Kurdistanê, xasma li bakûrê wê hebûn û di rada yekemîn de ku xwe kiribûn devera perwerdekirina Kurdan, lê ew di dawîya salên şestî de hema wisan ku ji nedî ve ji holê rabûn, tev bi derbekê wenda bûn û çûn. Gelo ew çî tişt bûn? Çî dikirin? Û ew xwendina kevn di wan de bi çî awayî dihate meşandin? Bêguman encam û serpêhatiya wan, ta niha jî bi zelalî pêşkêşê raya giştî nebûye. Niha pir kêm agahdariya entelektuelên Kurd jê heye û ew bi awayekî vekirî derbareya wan nizanin.

Îro ew xwendin, ew medrese, ew sazûman ji pîr kesan re bûye meraq û gelek mirovên şareza, yên pispor û hunermend hene ku dixwazin serpêhatiya wan bizanîbin. Lê heta niha ji lêkolîn kesî hewleke zêde nedaye serê û tu lêkolîn nekiriye. Her çiqasî li ser wê babetê ger hinek tişt hatîbin nivîsandin jî, lê piraniya wan bikêmasî, biçewtî û bi awayê sehkirina ji devan çêbûye. Yan jî derbareya medresê li ser şopa hin baweriyên cuda û dîtînine taybetî hatiye nivîsandin û ew bi *paşverûti* hêjandine. Îcar jî ber hindê min pêwîstiya nivîsandina vê pirtûkê dît ku ew tiştên min bi çavên xwe dîtine û di jiyana min de bihurîne, ji xwendevanên demê re bidim zanîn.

Ew xwendina ku di medreseyên Kurdîstanê de dihate kirin, êdî niha cihê xwe li goristaneke bêdeng vegirtiye û tenê mirov dikare navê wê di rûpelên mêjû de bibîne. Herçiqasî eger vê gavê bermaya wê li hin gundên ji bajaran dûr were dîtî jî, nayê wê manê ku hêjî ew xwendin, ew sazgeh li jiyana xwe didomînin.

Ew medreseyên kevnare ji sedsalan ve ye ku li Kurdîstanê hebûn û ji wan pîr kesên zana, rewşenbîr derketine ku hêjayê pesn û serbilîndiya Neteweyê Kurd in. Lewra bi kar û xebata wan Herîriyan, Cizîriyan, Bateyiyan, Teyraniyan, Xaniyan û gwd. Ev bi sedsalan e ku zîmanê kurdî xwe bi reşbelekîyan rûqalê mêjû kiriye û rewneqa

xwe pêşkêşî mirovatiya dinyayê kiriye, her jî dike, wê ta heta bi hetayê jî bike.

Ew medrese ji sedsala yazdehan ve ye ku li gelek herêmên Kurdistanê hebûn û di wan de bi dehhezaran, bi sedhezaran feqî û şagîr xwendîne. Ji zarûkên Kurdan zêdetir hin Tuirk, Erebb û Faris jî hebûn ku di wan de xwendîne.

Hin jî wan medreseyan pîrî ku menşûr bûbûn, bihêsanî navên xwe di rûpelên mêjû de bi cih kirine. Wek Medresa Sitrabasê (Diyarbakir), Merdera Sor (Cizîra Botan), Medresa Bazîdê, Medresa Şemînan. Medreseyên Bedlisê weke Îxlasiye, Kartîbiye, Şukriye, Şerefiye û Şemsiyeyê. Medresa Hîzanê, Medresa Miksê, Medresa Bêdarê, Medresa Findîka Botan, Medresa Axtepeyê, Medresa Norşênê, Medresa Qerekoyê (Gingim-Varto), Medresa Farqînê, Medresa Hawêlê, Medresa Sêrtê, Medresa Heskîfê, Medresa Paloyê, Medresa Oxînê û bi sedan yên wisa...

Di wan medreseyan de ji xwendîna bi zîmanê kurdî-erebî û hinek jî bi zîmanê farisî zêdetir, ew bûbûn devera bicihanîna tore, tevger û rêveçûna kurdîyê. Lewra di wan de toreyên kurdî, ji wer-girtinê bigir û hemû edetên kurdî dihatin pêkanîn, şexsiyeta nijadî derdixistin holê û mirovatiyê didane diyarkirin.

Lê mixabin, piştî 1925-an Mîstefa Kemal Atatürk bi navê **Kanuni Tedrisat** hin metodên

gemar î qirêj derxistin û hêdî hêdî ew medrese dane girtin. Yekemîn sedemê girtina wan medreseyên kurdî jî ev bû; asimilekirina Kurdan û qutkirina Kurdan ji her tiştên wan yên kev, xasma bêxeberhiştina Kurdan ji pêşiya wan... Û jixwe ji amacên yekemîn ên Mîftefa Kemal bi derxistina qanûna **Kılık-kıyafetê** jî ew bû, da Kurd dest ji wergirtina xwe ya milî berdîn û mîna rubotan xwe di binê şewqa wî de bişûtikînin, da zû ji toreya xwe dûr bibin û kîncên kurdî wernegirin.

Kurdistan cara pêşî jixwe di 1639-an de hatibû dabeşkirin. Lê ji wê demê hetaî 1923-an tu carê ne Farisan, ne jî Osmanîyan Kurd û Kurdistanê înkâr nekirine û bi qanûnên taybetî asimilekirina wan bo xwe nekirine amaca yekemîn. Lê piştî 1923-an ku bakûrê Kurdistanê para Tirkîyê ket, îcar karbidestên dewleta Tirk li pêşberî dîrokê her cûre hovîtî, xwînxwarî û rûreşî kirin û heta niha jî her wisa didominin.

Ji wan medreseyên Kurdistanê pir kesên mezin derketine ku di nava gelê xwe de, hem jî li Rojhilata Navîn û li gelek welatên dinyayê navûdeng dane û di pişeya xwe de pir menşûr bûne. Ew şexsiyet, çî di warê olî û rêçîkan (Terîqet) de be, çî di warê siyasî û serokatîya serhildanên kurdî de be û çî jî di warê zanistî, vêje û helbestvanîyê de be suxrene pir hêja, yên giranbiha kirine. Wek nîmûne, ez navên çend ji wan kesan li vir tînim

biira xwendevanan:

a) Hin ji wan kesên menşûr ên di warê olî, rêçîk, vêje û helbestvaniyê de ku ji medreseyên Kurdîstanê rabûne, wek Mewlana Xalidê Kurdi (1773-1826) ku hîmdarê duyemîn ê Rêçîka Nexşebendî bû û navûdengê wî li dinyayê belav bûye. Şêx Elî Herîrî (1010-10789). Mele Ehmed Huseyn Bateyî (1417-1491). Şêx Mela Ehmed Cizîrî (1570-1640). Feqiyê (Mihemed) Teyran (1590-1660). Feqe Reşîdê Hekarî. Şerîfxanê Colemêrgî (1693- 1748). Selîm Silêman (Sedsala 16-17). Mele Xelîlê Sêrtî (1753-1843). Xarîs Bedlîsî (1758-?). Elî Teremaxî (Sedsala IV, hicrî). Mele Ûnisê Herqetênî (1785-?). Pertew Begê Hekarî (?.. -1806). Siyapoş, Macin, Mîna, Sadiq, Bekir Begê Erzî, Mensûr Girgaşî, Şêx Evdîrehmanê Axtepî (1850-1910), Mele Eliyê Findikî, Xelîfe Ûsiv, Şêx Diyaedîn (Navdarê bi Hezretê Norşênî), Mele Mihemed Emîn Heyderî, Mele Mihemed Liceyî, Mele Evdilmecîd, Mele Necmedîn Tengezarî, Mele Mûsayê Mîzî û bi hezaran kesên wîsa yên din...

b) Hin kesên di warê siyasî û serokatîya serhildanên kurdî de ku ji medreseyan rabûne, wek Şêx Ebdulahê Nehrî (1880). Kurê Ş. Ebdulahê Nehrî, Şêx Ebdulqadir (1908). Seyîd Taha Nehrî, Şêx Seîdê Pîranî, Mele Selîmê Hizanî, Seyîd (Şêx) Elî, Şêx Şehabedîn, Seyîd Rîza, Şêx Mihemed Îsayê

Cibrî, Mele Hesên Hîşyar û bi sedan kesên wisa yên din...

d) Hin kesên di warê olî, vêje, nivîskarî, helbestvanî û nijadperwerî de ku ji medreseyan rabûne, wek mamosteyê edeba kurdî Ehmedê Xanî (1651-1707), Mele Mehmûd Bazîdî (1797- ?.), Mûrad Xanê Bazîdî (1772-1832), Mele Seîdê Menşûr (Navdarê bi gundê xwe Norsê), Mele Şêxmûsê Hesarî (1903-1984) ku di sedsala bîstî de ji medreseyan rabûye û di helbestvanîyê de mora xwe li mêjû xistiye, herweha menşûrê bi nasnavê Cegerxwîn bû û bi dehsedan kesên wisa yên din...

Tiştê girîng ku bala mirov dikişîne; ew zatên giranbiha ku li jorê behsa navên wan hate kirin, pişeya wan a asasî ger çî be jî, tev di nava gelê xwe de bi xeysetê **mele**, **şêx** û **seyîd** têne naskirin.

Belam herçiqasî bi rûxandina serhildanên Neteveyê Kurd re, ji 1925-an hetanî 1938-an medreseyên Kurdistanê jî gelekî rind para xwe ji hovîti û xwînxwariya Komara Tirk girtibûn. Lê piştî demê pişî neçû dewletê dîsan xwest ku wan medreseyan veke, da têxe binê baskên xwe û bi wan dijîti li pêşberî azadîxwazên Kurd bike. Her çendî vekirina wan medreseyan li gor qanûna heyî qedexe bû jî, lê dewleta Tirk hin bi hin fersend da ku vebin. Û piştî 1939-40-î li hin deveran vebûn û dest bi jiyanê kirin. Lê belê weke caran dîsa jî her

tişt bi tersê daxwaza dewleta Tirk hate gêrandin. Piştire ew medrese, di salên şêstî de, ji ber dek û dolabên dewletê, hem ji ber tengasiya rewşa demê, hinek jî ji ber rewşa nûjen a dinyayê hinbihin teqla xwe sist kirin û di salên heftêyî de vêca bi temami ketin nava pêlên deryaya dirokê û tê de nixro bûn.

Bêguman iro gelek xwenedayên Kurd ên nû hene ku zêde agahdariya xwe bi rewşa wan medreseyan nînin ka ew medrese çewa bûn, xwendina wan bi çi awayî dihate meşandin û wê sazgehê bi çi rengî hewqas bi sedsalên dirêj xwe îdare dikir. Herweha pir kes hene ku meraqeke zêde jî dikin û dixwazin ku bizanibin ka ew medrese çi bûn, çi dikirin û çewa dilipikîn. Hin kes jî hene ku dixwazin li ser wan medreseyan lêkolîn bikin, rewşa xwendina wan derxinin holê û bi raya giştî bidin zanîn. Lê ji ber nebûn an kêmbûna agahdariyên li ser wê yekê, karê wan şopgêran hîn bêtir dijwar bûye û gelekî zehmet dibe.

Ev yek jî eşkere ye, heta niha tu kesî yan sazgeh û rêxistikeke kurdî hewl nedaye ku li ser medreseyan lêkolîn bike û rewşa wê xwendina kevnare bi nîfşên nû bide zanîn. Ev yek jî hîn eşkertir e ku çavkaniya welatparêziya kurdî, herweha piraniya serok û berpirsyarên serhildanên Kurdan çi şêx, çi seyid û çi jî mele bin ji wan medreseyan derketine û Doza Kurdî bi dest û ditinên paqij her parastine û nîfş bi nîfş anîne,

spartine êkdû, ta ku gihandine dema îro û xistine destên rewşenbîr û siyasetmedarên nûjen ên dewra vê cîhana medenî.

Erê her çendî ku ez dibêjim şêx, mele û seyîd, lê gelek axe, beg, mir û maqûlên Kurd jî hebûn ku xwe ji wê şerefa bêtixûb bêpar nehiştine û berpirsariya xwe ya dîrokî her bi cih anîne; di mêjû de ruyên xwe sipî dêrandine û şan û şerefa xwe bi Alaya Rengîn re hildane jorê.

Bêguman, çewa ku her welatek an her neteweyek li gorî tore, edet û rewşa xwe di demên bihurî de dixwendin û ku niha jî her wisa dixwinin, bi zimanê xwe dinivîsin û dipeyivin, li Kurdistanê jî berê her wisan bû. Lê ew xwendin ne xwerû bi zimanê kurdî, bi kurdî û erebî dibû, di ber de hindik farisî jî dihate xwendin. Û ew xwendin bi sedsalan jî her wisan domandiye, ta ku di salên heftêyî de xatirê xwe yê dawîn ji Kurdistanê xwestiye û koça xwe ji wir bi rê xistiye.

Lê mixabîn niha ew rewş pir guheriye û ne mîna berê dimeşe. Ji ber ku Kurdistan di 1923-an de li çar-pênc welatan hate dabeşkirin û di çarîka si-siyan a vê sedsala bîstî de jî xasma ku dijminan giraniyeke zêde daxistin holê ku rojek berî rojekê zû Kurdan asimile bikin wan ji tore, ji zimên û bi-nyata wan a kevn dûr bixînin her cûre xirabî kirin, dikin û niha metodên gemar ên nûjentîr bi serê wan ve tinin. Lê her çi be jî dîsa Kurd ji ber

ku xwediyê çandêke dewlemend in û li pêşberî zimanên biyanî pîr bi rik û hişk in, tu carê dev jî zimanê xwe bernedane, toreya bav û bapîrên xwe neterikandine, timî li heyînên xwe yên dîrokî xwedî derketin û her jî derdikevin.

Belam piştî pejirandina ola îslamê ta bi çarîka sisiyan a vê sedsala bîstî jî, kurdan her giraniya xwe dabû ser xwendina olî û di medreseyên xwe de bipirani zarûkên xwe bi nivîs û zimanê erebî dane xwendin. Lê ew xwendina *Qur'anê*, ya *Serf* û *Nehwê*, ya *Şerî'et*, *Hedîs*, *Mentîq*, *Felsefe*, *Cebir* û *gwd*. Her çiqasî ku bi zimanê erebî dihatin kirin, lê dersdaran ew tev werdigêrandine zimanê kurdî û dersa şagirdên xwe didan. Herweha çend pirtûkên ku xwerû bi zimanê kurdî -zaravayê kurmançî- ne jî bi dersîtî didane xwendin.

Tiştêkî din ku zêdetir bala mirov dikişîne ev jî heye, ku nivîskarên piraniya wan pirtûkên bi zimanê erebî yên ku di medreseyên Kurdistanê de dihatin xwendin, Kurd bûne. Û ev rastî jî êşkere ye ku hewesa mele û feqiyên Kurd, zêde jî pirtûkên ku nivîskarên wan Erebi in re çênedibû.

Yek jî sedem û bendên yekemîn ku zimanê kurdî di rewşên hewqas zehmet de bi serbilindî heta niha jî ku xwe li pêşberî asimilasyona zimanên biyanîyan parastîye, bêguman ew medreseyên Kurdistanê bûne. Lewra di her dem û çaxan de zimên her hebûna xwe bi serfirazî daye

nişandan û ji nijadtiyê zêdetir xwe kiriye zimanê
ola neteweyê Kurd jî.

Ez bi vê pirtûka xwe, ne bi awayê lêkolîn, lê
tenê bi rewşa ku min bi çavên xwe ditiye hewl
didin, her çiqas bi kurtî û kêmasî ye jî rewşa
xwendina medreseyan û feqîtiyê bi xwendevanên
nûjen bidim zanîn û wan hinekî bi wê sazgehê
agahdar bikim. Ez ê li vir, ji destpêka xwendinê çî
meletî, feqetî û rewşa xwendina medreseyan, her-
weha navên pirtûkên ku di medreyên Kurdis-
tanê de dihatin xwendin, bi rêz binivîsim. Ez bi
hêvî me ku ev xebata min a bi kêm û kas herweha
bê zanîna navên hinek nivîskarên pirtûkan û
tarîxa jidayikbûn û mirina wan, dê hinek tîrêjên
bi ruhî bide pêşiya rewşenbîr, siyasatmedar,
lêkolog, kurdolog û zanîngehên ku dê li ser babeta
medresê lêkolîn bikin. Ev xebata min her çiqasî
ger hindik e jî, lê pêşiya wan kes û sazgehan
hinekî zelal dike û bi hêsanî ew dê kartbin gavine
fireh berepêş bavêjin. Yeke ditir, ev pirtûk jî
îsbata awayên hebûna xwendina Kurdan a kevn
dike û hem jî di vî warî de berhemeke nû dikeve
nava refên pirtûkxana Kurdîstana dabeşkirî.

BEŞ - I

1- Destpêka Xwendinê:

Berî ez behsa destpêka xwendina medreseyên Kurdistanê bikim, pêwîst e ku jiyana zarûkekî ji roja çêbûnê bigrim dest û hêj awayên perwerdekirin û xwendina ku dihate kirin binim zimên.

Jixwe eşkere ye ku ji *Zerdeştî, Fîletî û Cihûttîyê* zêdetir piraniya kurdan Mîsilman in. Îcar çî Kurdê mîsilman gava zarûkek jê re çêdibû -çî keç û çî jî kur- piştî heft rojan dibire ba şêxekî yan ba meleyekî, ba mirovekî oldar û navekî *xweş* lê didatanî. Wî kesî pêşî di guhê zarûkê yê rastê de bang dida, di yê çepê de jî *qameta* nimêjê dixwend û navekî "xweş" lê datanî. Piştî ku ew zarûk bi xebardanê diket hinbihin bav an dê jê re navê *Xwedê, yên pêxemberan, şertên îslamê, şertên îmanê, navên sehabiyên Pêxember* û yên ewliya û

qencên Xwedê digotin. Piştire wan ew zarûk fêri *Fatihe*, *Ettehiyat* û awayên rewşa nimêjê dikirin. Gava zarûk şeş-heft salên xwe temain dikir, wî datanîne ber xwendinê. Melê gund, an feqiyekî yan jî yekî gundî ku hinek xwendîna wî hebûna pê *Elîfbêttik* didane xwendin û ew rind fêri xwendîna alfabeya erebî dikirin.

Feqî, di her zemanî de li piraniya gundên Kurdistanê pir-hindik hebûn. Zarûkan pêşî li ba feqiyên gundê xwe *Elîfbêttik* dixwendin. Yan jî eger feqî nebûna, melê gund an jîna melê yan jî jinekê, zilamekî gundî dersa *Elîfbêttikê* didane zarûkan.

Dema zarûkekê *Elîfbêttika* erebî diqedand, malbata wê diyariyeke hêja -ku jê re *mefstûhane* (xêrdîn) dihate gotin- didane dersdar. Ew *mefstûhane* di kutakirina her pirtûkekê de dihate dayîn. Jixwe di qedandîna *Qur'anê* de *mefstûhane* diyariyeke mezin bû. Hin malbat hebûn ku ji bo *mefstûhaneya Qur'anê* çêlekek, nogînek an miyek, bîzînek, bî hindikî berxek an kehrek didan. Lê *mefstûhana* feqiyên li derveyê gundê xwe ku di medreseyan de dixwendin, bî rengêkî dîn bû. Dema wan pirtûkekê diqedand, diyarî nedîdan dersdarê xwe. Wan jî kisê xwe yan malbata wan, ziyafeteke hêja didane feqiyên hevalên wî.

Li gor bawerîya ku li nava xelkê hebû; kesê ku pirtûkekê biqedandina û *meftûhaneya* xwe nedana, ji xwendinê re famkorî dibû û tê de nika-ribû bi pêş ve here.

Piştî xwendina *Elîfbêtika* erebî, îcar dersa *Qur'anê* didane zarûkan, heta ku her 30 *cizuyên* wê bi wan didane rewakirin. Piştî *Qur'anê*, zarûkan dev bi xwendina *Mewlûda Kurmancî* ya Mele Ehmed (Huseyn) Bateyî dikirin. Piştî xwendina *Mewlûdê*, *Nehc-ul Enama* Mele Xelilê Sêrtî dihate xwendin. Piştî *Nehc-ul Enamê*, *Nûbihara* mamosteyê nemir a Ehmedê Xanî dihate xwendin û dû re *Xayet-ul Îqtisara* ku bi kurtî danasîna şertên *Şerî'etê* dike bi wan didane xwendin.

Gava xwendina zarûkan digiha dawîya *Xayet-ul Îqtisarê*, gelek dev ji xwendinê berdida û li mala xwe dest bi kar û îşê malê dikirin. Hinek jî li xwendinê didomandin, ji gundên xwe derdike-tin û diçûn feqîtiyê.

Lê eger di malekê de çar, pênc û hîn zêdetir zarûk hebûna bîpiramî hemûyan ta bi *Xayet-ul Îqtisarê* dixwendin û li wir dev ji xwendinê berdîdan. Lê di nava wan zarûkan de kîjanê ku ji xwendinê re zîrek û tîjîfehm bûna, bavê wan ew dişeyandine feqîtiyê. Hinek malbat jî hebûn, di nava çedn zarûkên wan de kîjanê ku di laşê wî de

kêmastiyek, seqetiyek hebûna, yan eger ji îşê malê re ne zîrek û çîst bûna, herweha ku ew şûm û nehs bûna û ne di xebera dê û bavê xwe de bûna, tenê wî dişeyandin feqîtiyê. Hinek malbat jî hebûn ku timî xwe di nava xelkê de kêm, ne eşîr diditin. Ewên wisa bîpiranî zarûkên xwe tev dişeyandin feqîtiyê, da bibin mele û bi xêra wan xwe ji wê kêmaniyê rizgar bikin. Li Kurdistanê jixwe hin famîle jî hebûn ku ji bav û kalan ve xwendin û meletî ji wan re bûbû pişeya herî sereke û ew di nava eşîra xwe de, li nava xelkê bi navê *Mala Melan*, *Mala Welîyan*, *xwedîocax* û bi gelek navên wisa yên "pîroz" hatibûne xeysetkirin.

Zarûkên ku dest bi feqîtiyê dikirin, diviya ku temenê wan ji duwazdeh salan bihuribûna. Hingê ew xortik ji gundê xwe diçûn, li ba melê gundekî nêz ciyê xwe dikirin û li wir dev bi *Xwendîna Rêzê* dikirin.

2- Destpêka Feqîtiyê:

Zarûkên kurdan piştî ku li mala xwe, ew xwendîna ku me li jorê behs kir kuta dikirin, êdî bi amaca *Xwendîna Rêzê* jî gundên xwe derdiketin û diçûn feqîtiyê. Çi xortikên ku ji bo xwendinê ji mala xwe diçûn derve, serê pêşî li gundên nêzî gundên xwe, li ba meleyekî cihê xwe dikirin û dix-

wendin. Li wir îcar dev bi *Serf* û *Nehwa* erebî dîkirin û li xwendinê didomandin.

Çewa ku di beşa diduyan a pişka *Pirtûkên Xwendinê* de behsa navên pirtûkan hatiye kirin, pêşî wan xortikan dev bi xwendina *Nehw* (gramatik) û *Serfa* (Kîşandina lêkeran) zimanê erebî dîkirin. Li wir îcar navê wan dibû feqî û her kesî bi wî nasnavî gazî wan dîkir.

Ew feqî di rojên pêncşeman de piştî nivro diçûn mala xwe û rojê înan berêvarkî dişa şûnde vedigeriyane gundê ku lê dixwendin.

Lê xwendina feqîyan her ku berjor diçû, êdî çavên xwe li dersdarên hêja, li meleyên çê digerrandin û bi herêmên dûr ve diçûn, li medreseyan ku feqî lê pîr hebûna dixwendin.

Hinek feqî hebûn ku bi salan nedihatî mala xwe. Heta hin feqî hebûn du salan carekê, sisê yan çar-pênc salan carekê serî li mala xwe nedidan.

Wek nimûne: Bavê min gava sêzdeh, çardeh salî bû, çûye feqetiyê û hetanî çar-pênc sal bihurîne hiç serdanî li mala xwe nekiriye. Îcar dê û bavê wî ketine tavîleke giran û bapîrê min çûye lê gerriyaye, ta ku ew li medresa Hawêlê li ba dersdarê menşûr Mele Mihyedînê Hawêlî ditiye.

3- Medrese û Mizgeft:

Li pîraniya gundên Kurdistanê, herweha li pîraniya taxên bajarên wê yek-dîdu û hîn zêdetir mizgeftêk (1) hebûn, çewa ku niha jî pîr hene. Mizgeft bê medrese dîbûn, lê medrese bê mizgeft nedîbûn.

Pîraniya deverên ku lê mizgeft hebûna, li wir medreseyek jî hebû. Lê hinek ji wan medreseyan mezin bûn û bi qederê 50-200 feqê lê dixwendin. Hinek medrese jî piçûk bûn, li dora 10-50 feqeyî lê dixwendin. Medreseyên ku piçûk bûna, jê re *hicre* (kun-qul) dihate gotin.

Li gund û bajarên Kurdistanê çêkirina mizgeftan (2) karekî pîr hêsan bû; xelkê di nava xwe de, her kesî li gor destfîreyiya xwe ya aborî pere dida. Alîxêrekî jî erd ji kîsê xwe dida û mizgeftêkê ava dikin. Yan jî mizgeft di erdekî metrûke de dihate avakirin. Gundên ku lê mal pîr hebûna, dema avakirina mizgeftê, pê re medrese an *hicre* jî ava dikirin.

---

(1) Pîraniya mizgeftên li gundên Kurdistanê, bê *minare* ne. Çêkirina minareyan li gundên Kurdistanê ta niha jî nebûye edet. Lê belê li bajaran rewş bi tersa wê ye.

(2) Devera ku lê mizgeftêkê ava dîbîn, tevî erda ku ji wan re tê kifşkirin li ba xelkê gelekî pîroz, giranbîha û payedar in. Kes tiştine pis, necîsî bi aliyê wan ve navêje, jî qîrêjê paqij didêrin û timî wê herême diparêzin.

Avakirina mizgeft û medreseyan; asasekî pir mezin dihate çêkirin û li serê xanî ava dibû. Piştî ew xanî dikirin du beş. Aliyek dibû mizgeft, aliyek jî dibû medrese.

Piraniya mizgeftan jî saloneke mezin û yeke piçûk dihatin holê. Medrese jî saloneka mezin û li berê yek-du salonên piçûk çêdikirin. Lê deriyê mizgeft û medreseyan jî hevûdu cihê, her yekê li aliyekî vedibû. Deriyên mizgeftan di taqê bakûr de vedibin, lê tu qayde jî yên medrese û hicran re nîne.

Mizgeft bi berfireyîya xwe ber bi *Qubleyê* (Mala Xwedê) ve têne çêkirin. Di nivê diwarê başûr de bi qederê gawek û nivê fireh û du-sê gavan jî bilind *mîhrab* têne çêkirin. *Mîhrab* jî diwêr zêdetir bi derva ve mîna nivê kovikekê çêdibin. Gava mele li pêşîya civatê nimêj dikin, dikevîn wan qozîyan û imamtî dikin.

Li kêleka mîhraban jî hinduru ve li aliyê rastê mînber (3) hene, ku di rojên înan de çaxê mele *Xutba Înê* dixwinin, derdikevine ser wan.

Piraniya mînberan bi sê pêplûkan jî erda binê mizgeftan bilindtir çêdibin. Lê yên di mizgeftên

---

(3) *Mînber* pir kêm li mizgeftên gundan hebûn. Yên ku hebûn jî pirani sê pêplûk jî kerpiç an jî kevîran hatibûne çêkirin.

bajaran û hinek jî yên li gundên şên î boş de, jî darên rengkirî bi rewş û perdan ve xemilandî, bi qederê du metreyan bilind çêdibin. Erda binê mizgeftan bi xalî, xaliçe, berr, merş û carcîman vegirtî bûn û li binê wan jî zilûkên qalind raxistî bûn. Raxistîna medrese û hicran jî her wisan bû. Di demên serma de li gorî pêdiviya germa wan, li deverekê û hin zêdetir sobe vedigirtin.

Feqîyan di medresa xwe de dixwend, li wir radiketin, li wan salonên piçûk xwarin dixwarin, kincên û nivînên xwe jî li wir bi cih dikirin. Lê di dem û şevên germ de, li ser banê mizgeft û medresê radiketin.

Nimêja feqîyan, her çiqasî nimêjkirîna li mizgeftê bi xêrtir e jî, lê pîr kêr li mizgeftan dihate kirin, pîranî li medresê nimêjeke sivik dikirin.

Li vir her ku behsa nimêja feqîyan hatîye, divê ku wê yekê eşkere bibêjin; feqîyan hewqasî nimêja bi cema'et bo xwe girîng nediditîn û zêde guh nedidanê. Wan li medreseya xwe nimêj dikir û sinetên piştî nimêjan û yên berî nimêjan jî nedikirin. Gelek feqî hebûn ku nimêja sibehê jî nedikir, heta hinekan nimêjên din jî dibihurandin, lê piştî deyndan (qeza) dikirin.

Ji bo nimêja feqîyan xelkê û pîraniya dersdaran, zêde zivêrbûna xwe diyar nedikirin. Lewra li

gor baweriya ku di nava xelkê de hebû; *razana feqiy-
an bi xwe jî perestirî bû û feqî teyrîkên bihiştê bûn.*

Her mizgeftêk her medreseyek butçeya xwe hebû; milk û malên wan hebûn û jê qezenceke daîmî dihat. Li bajaran dikan û xaniyên mizgeftan hebûn, çewa ku niha jî pir hene. Ew erd, ew xani û dikan bi deman û kirê didane xelkê. Bi wê qezencê lêçûya mizgeft û medreseyan dihate kirin. Herweha çu ferqek di navbera malê mizgeftan û yê medreseyan de jî nedihate kirin.

Butçeya mizgeft û ya medreseyan pîranî di destên meleyan de bû. Lê li hin deveran di destên şêx an seyidan de bû. Hatîniya ku ji erdên medrese û mizgeftan dihat, eger ne neqdî pere bûna jî di payizan de hemûyî dikirin pere û teslîmî kesên berpirsyar dibû.

Ji bo her mizgeftêkê *suxrevanek* hebû, navê wî *Micewrê Mizgeftê* bû. Karê *micewran*; malandîna medrese û mizgeftê, di zivistanan de gerandîna banê wan û hûrkirîna êzingan, tijekirîna kûpên avê û gwd bû. Pîraniya *micewran* kesên sofî, yên zêde oldar bûn ku bipîranî xêra xwe wî îşî dikirin. Lê eger *micewr* yekî feqîr bûna, jî butçeyê heqê wî yê salane dihate dayîn. Yan jî *gundiyan*, *aleciyên taxan* di nava xwe de pere kom dikirin û heqê wî yê salane didan.

4) Meletî û Xwedîkirina Meleyan:

Li Kurdistanê hertîm pişeya herî giranbîha û pîroz meletî (4) bû. Siyaneta meleyan li nava xelkê pir hebû. Ji ber wê yekê, her kesî dixwest ku wê pişeyê bi dest xîne û bibe mele. Lê ji bo kirina meletiyê, xwendina olî bitenê têr nedikir; jê re zîrektî, tijifehmtî pir diviya û bicihanîna edetên xelkê, xwewerkirina di toreya wan de gelekî pêwîst bû. Lewra kesê ku dibû mele, gelek perpirsyariyên wî jî çêdibûn û bi bêgavî jê re girîng bû ku hemûyî bi cih bianîna.

Meletî hem li bajaran û hem li gundan hebû. Lê meletiya li bajaran ji ya li gundan cihê bû. Bipirani jî mêj ve ye ku meletiya li bajaran bi meaş dihate kirin û piraniya wan meleyan ji aliyê Dewleta Tirk ve dihatin xwedîkirin. Ew rewş niha ji wisan e û zêdetir ji bûye. Her çiqasî berê hin meleyên li bajaran meaşê xwe ji *weqf* an ji rûniştevanên taxan digirtin, dîsa jî ew di binê çavdêriya Dewletê de bûn. Ji ber hindê ew meletî bi awayê ku li gundan çêdibû nedihate pîvandin.

Meletiya li bajaran bi serê xwe tiştêk bû û niha jî her ew tişt e û hêja ye ku li serê lêkolîn bêtin kirin. Îcar ez ê li vir tenê behsa meletiya li gundan

---

(4) Bêjeya *mele*, li gorî gotina Mamoste Hejar, ji zîmanê moxolî derbasî nava zîmanê erebî bûye û bi rîya mîsîlmantiyê belav bûye.

bikim.

Ji salên çilî û bi vir ve çî melê ku li gundekî meletî bikira bi fermana şêxekî yan bi daxwaza axayekî li gundên wan dest bi meletiyê dikir. Lê hin gund hebûn ku ne grêdayê bi şêx û axeyan ve bûn. Herwisa ew meleyên ku ne girêdayê bi şêx û axeyan ve bûna jî, pîranî li wan gundên serbixwe meletî dikirin.

Li Kurdistanê her gundekî, jî xwe re meleyekî digirt. Gundê ku mal lê pîr hebûna yan jî eger dewlemend bûna, jî xwe re melakî bijare jî wanên menşûr digirtin. Lê gundên feqîr û yên piçûk, hema kîjan mele bi wan razî bibûna, digirtin.

Gava şêxekî an axayekî jî gundên xwe re mele digirtin, bi wan re li ser dana heqê wan bazar jî dikirin. Piştî lihevkirinê, wan mele dibir bi gundiyan didane naskirin û heqê melê çiqas bûna digotine gundiyan. Lê eger gundiyan bixwe jî xwe re melakî digirtin, wan jî ji bo heqê wî pê re bazar dikir. Li ser dana çiqas jî sedî zekat û tiştên wisa li hev dikirin.

Hatînî û qezenca gundiyan çî hebûna weke dext, rez, pez û wekî din tiştên ku zekat lê dikeve, jê bêkêmasî para melê didan. Eger ew zekat û *fitr* û tiştên wisa heqê melê dernexistibûna, gundiyan jî kisê xwe dixistin serê û heqê wî tamam didan.

Li gorî şertên misilmantiyê, heçika dext e mîna genim, ceh, nîsk, nok û gwd ji dehan yek zekat e. Çaxê ew hatin li benderan safî dibûn bi elb, olçek û tiştên wisa li hafa melê dipîvan, neh jimarên ji xwe re cihê vala dikirin û ya dehan zekat vala dikirin. Ji wê zekatê îcar bazara ku berê bi melê re li ser çiqasî hatibû kirin, li wê gorê heqê wî didan.

Zekata pez û ya dewarên stûr, ji çilî yek e. Eger ew zekat tenê heywanek bûna, arinzî ji melê re bû. Lê eger didu û zêdetir bûna, li gorî bazara ku bi melê re çêbûbû, para wî didan.

Wek nimûne: Li gelek gundên ku bavê min li wan meletî dikir, rojeke di meha gulanê de hemû malên ku zekat li pezê wan diket, gazî bavê min dikirin û li hafa wî pezê xwe dijimartin; sî û neh lib ji xwe re berdidan, ya çilî - mih an bizin bi sexla wê ve- zekat didan.

Hin kesên xwedêtirs hebûn ku di nava pezê wan de kîjan mih an bizina rin a bi şîr û zo (cotsexl) bûna, wê zekat didane melê. Lewra li gorî bawerîya xelkê, malê ku zekat tê dayîn eger çiqas rind be, dê hewqas xêrdîna malê wan jî rindtir bibe.

Li piraniya gundên Kurdistanê xaniyên meleyen hebûn ku ji aliyê gundiyan ve hatibûne avakirin û

malbatên meleyan di wan de rûdinişt. Û lêmêzekirina wan xaniyan ji aliyê gundiyan ve dihate kirin.

Mele û malbatên xwe jiyanekê pîr xweş dibihurandin. Mele, jin û zarûkên wan tev, bi wergirtineke spehî xwedî dibûn, timî xwarinên rûnî dixwarin û bi şûştineke zêdeyî ji ya xelkê paqij bûn. Suxreya malbatên meleyan, her kar û işê wan, heta bi anîna ava malên wan jî gundiyan bi dor dikir. Yan jî heq didan maleke feqîr ku karê mala melê yê salane bikira. Berî destpêka zivistanê, her maleke gundî barek êzing bo şewata mala melê xwe dibir. Gundên ku daristan lê nebûna, gundiyan jî melê xwe re êzing dikirrin. Bikurtî debara hemû meleyan jî aliyê aborî ve gelekî rind dibû. Çi *zekat*, *fitreyên remezanê*, *îsqat* (5) û wekî din xêr û xêrat hebûna nêvî, yan jî sistiyên yek, an jî ji sistiyên didu jî melan re bûn. Herweha pîraniya malên gundan her sibe firaqek mast, girêkek rûnê nivîşk, an şoyek penîr jî mala malê re dibirin. Gava heywaneke stûr an pezeke

---

(5) *Îsqat*: Kesê ku dimre kefare jî bo nîmêj, rojî, sond û hemû wacibatên wî genim didin feqîr û mîskînan, da Xwedî wî/wê ceza neke.

gundiyan wek *nezr* an *'eqiqeya* zarûkan (6) dihate serjêkirin, hêta rastê hertim para mala melê bû û hêj goştê din li gundiyan dihate dabeşkirin.

Lê li ser vê yeka ku me li jorê got, timî belengaz û feqîrên gundan ji melê gundê xwe zivêr dibûn û ew bi kulzîkî navno dikirin, di buwara wî de bêrê dipeyvîn û hergav lê nifir dikirin. Ku ango melê rîzqê wan birriye û nahêle kes xêr li wan bike.

Di salê de rojêke li dawîya biharê û rojêke di payîzê de, şîrê pezê gundiyan tev ji mala melê re bû. Pîrekên gundiyan ew şîr dikirin penîr û rûn ji wan re bo qatixê zivistanê dihiltanîn.

a) Serbilindiya Xelkê Bi Meleyan: Meleyê ku di meletiya xwe de jêhatî bûna, gundiyan wî gelekî pê dipesinîn û timî xwe li pêşberî gundên li dora xwe serbilind dikirin û qure dibûn. Herweha gundiyan li her deverê di layê melê xwe de propagendeyeke çê dikir, timî behsa zîrekiya wî ji kesên xerîb re dikirin û ew ji hemû meleyen li herêma xwe çêtir didane pejirandin.

---

(6) *Nezr*, dema yek bo kirina tiştêkî li xwe *nezr* bike û wî îşî negehîne serî, lêborîna (kefarê) xwe tiştê ku gotiye dîde.

'Eqiqe, zarûkên piçûk gava dimrin, dê û bavê wan heywanek serjê dikin û goşt dîdîn feqîran.

Kîfşbûna zîrektiya meleyan ji gundiyan re, pêşî bi girtina gelek feqiyên *talib*, bi dana waz û nesihetên "xweş" kîfş dibû, herweha bi qedirgirtina meleyên li gundên dorê ji melê wan re, hin zêdetir ew kêfxweş û şad dikirin.

Jixwe pîraniya meleyên hemû herêman, rind êkdu dînasîn. Ji ber ku gelek ji wan bi hevûdu re feqîti kiribûn û bi salan di eynî medreseyan de mabûn. Ji ber hindê hin meleyên ku di zemanê feqîtiya xwe de jêhatî û zîrek bûna, di dema meletiyê de ji hevalên wan qedr û şyaneta xwe ji wan re pêşkêş dikirin.

Hin caran gava çend meleyên ku gundên wan cîranê hevûdu bûna û li ser gelşên olî di navbera wan de nîqaşek derbiketa, her gundekî -eger melê wan niheq bûna ji- piştgiriya melê xwe dikir. Îcar di encama wê nîqaşê de kîjan mele serkeftî bibûna, gundiyan wî zêde kêfxweş dibûn û tinazên xwe bi gundiyan wan meleyên din dikirin.

Hin caran li ser nîqaşa di navbera meleyan de, dijminatî ji dikete navbera gundan. Gava gundiyan melê *jêhatî* tinazên xwe bi gundiyan melê *nejêhatî* dikirin, wan hilnedigirt û ji hev re dest bi dijûn û qirênê dikirin. Heta pîr caran ji ber ku meleyek ango mîna melê filan û bêvan gundi ne jêhatî bû, gundiyan wî ji gund diqewirandin.

Carekê ez li ser meseleyeke wisan bûm şahid: Melê gundekî û yê gundekî cîranê xwe, li oda mezinê gund li ser meselake Şerî'etê niqaş dikirin. Bi Melê gundê cîran re çend zilamên gundiyên wî jî hatibûne wir. Di dawiyê de herdu meleyan qirên kir. Piştre îcar gundiyên wan qirên kirin; çend serî û mil jî hevûdu şikandin. Piştre ha li ser wê qirênê çend sal bihuribûn jî, ew herdu gund bi hev re nedipeyivîn.

Hin caran gava gundekî dixwest ku melakî din jî xwe re bîne, li melê xwe manî dikirin û ew bêgav dihiştin ku mala xwe jî gund bar bike. Lê eger melê xwe ragirtina û jî gund neçûba, paşepaşê gundiyan digotê, ku tu ne jêhatî yî. Û bi çend meleyan an bi şêxekî ew îmtihan dikirin. Bi wî awayî jî melê re kêmayî diditîn, jê re behane derdixistin heta ku wî jî gundê xwe diqewirandin.

Gundên Kurdistanê hin caran bi tersê wê yekê jî dikirin û jî hev meleyan didizîn. Bêweku eger meleyekî jêhatî yê menşûr li gundekî hebûya, çavên gundên herêmê tev lê bû. Îcar wan gundan bi rîya hin hevalên wî meleyî yan bi alîkariya malbavanê jîna wî, pê re binihêmi ve têkilî datanîn û jî heqê ku gundiyên wî pê re qewl kiribûn, zêdetir pê re qewl dikirin, wî dibirin meletiya xwe. Ji wan gundan îcar kê zêdetir heq bi melê re qewl bikira,

mele diçû meletiya wî gundî dikir. Lê piştire eger ew tişt eşkere bibûna, di navbera herdu gunda de dijminatî derdiket.

b) Berpirsyariya Meleyan: Çewa ku berpirsyariya gundiyan li pêşberî meleyan hebû, her wisan berpirsyariya meleyan jî li pêşberî gundiyan hebû. Pîr girîng bû ku meleyan ew berpirsyariyên xwe bi cin anîbûna û xwe di pişeya xwe de bi xelkê dabûna pejirandin.

Bikurtî hin ji berpirsyariyên meleyan ev bûn: Dersdana feqîyan, bikaranîna pêwistiyên olî yên xelkê, kirîna aştiyê di navbera kesên ji êkdu xeydî de, serdana nexweşan, pîrskirîna kesên li xerîbiyê ji malbatên wan û gwd...

Li gundên Kurdistanê hergav *teyrikên aştiyê* mele û rispiyên gundan bûn. Çi dema gundiyan xwe bi xwe şer û qîrên dikirin û xasma eger mele biçûne nava wan, pêre pêre dest ji hev berdidan. Heta hin kesên zordar mîna hinek axa, mir û xwedîşîr ji gava li hinekan dixistin û mele diçû nedihîşt ku li wan bixîn, zû dest ji lêdana wan berdidan. Piştire melê ew dibirin malên êkdu û ew li hev dianîn. Lê gava qîrênek çêdibû û mele ne hazir bûna, piştire wan ji bo lihevhanîna xwe li hatîna melê dînerîn. Yan eger heqekî gundiyan

dikete nava hev, pêşî diçûne ba melê û li ser bingeha *Şerî'etê* xwe ji êkdu safî dikirin.

Wek mîsal: Berî 1960-î bavê min li Sarîhiseynê (Bismil) meletî dikir. Gund bi temamî yê Selîm (Axa) Efendî bû. Mala Efendî li Dîyarbekir dima û dubaneyîya wî li gund bû. Malên li gund tev, milêbayên wî bûn. Kurê wî Evdîlsemmed her sal çaxê derketina dextl û debrê dihate gund. Lê wî pîr li gundiyan zordestî dikir û timî li zilaman dixist.

Rojekê min dît ku Evdîlsemmed li ser bêderan bi darekî qîrase li zilamekî dixist. Zilam ji ber wî revîya û rast hat ku xwe bavêje mala me. Bavê min derket derve û çû pêşîya kurê axê, pê re gelek xeyidî û jê re hin peyvên bêrê jî gotin. Kurê Axê hiç dengê xwe nekîr, darê di destên xwe de avêt û lêborandîna xwe ji bavê min xwest, şûnde vege-rîya çû.

Her mele bêgav bû ku rojê pênc caran bang bida û li pêşîya xelkê nimêj bikira. Lê eger feqî hebûna, pîranî wan bang dîda. Eger mele ne hazir bûna yan îşekî wî yê girîng hebûna û pê re negihajta ku here li pêşîya xelkê nimêj bike, feqîyek diçû li şûna wî ji xelkê re îmantî dikir.

Di mehên rojyê de, şiyarkîrîna xelkê ji xew bo

xwarina paşivê jî karê melan bû. Li gundên piçûk mele bi xwe yan yek-du feqiyên wî, berî wextê paşivan bi saetekê li nava gund digeriyan û bi tişteki teqereq dikirin, da xelk rabe paşivê. Lê li gundên boş, gundiyan yekî bi heq digirtin û wî kesî li defê dixist, xelkê jî xew şiyar dikir.

Gundiyên Kurdistanê gelekî dixwestin ku meleyên wan jî dersa feqiyên re zîrek bin û li gundên wan feqî pir hebîn. Lewra xelkê, şênîtiya gundên xwe bi hebûna feqiyên dihesiband. Heta wisan bûbû ku piraniya gundan di xwedikirina feqiyên de qayîş bi êkdu re dikîşandin û jî hevûdin zêdetir feqe xwedî dikirin. Lewra dema hinek gundiyên ciranên hev, gundiyên gundên li herêmekê di rîyan de, li aşan an li bajaran digîhane hevûdu, pêşî pîrsa jîmara feqiyên li gundên êkdu dikirin. Îcar gundiyên ku feqiyên wan hindik bûna yan hiç nebûna, li pêşberî yên din fihêt dikirin, li ber xwe diketin û xwe kêr dihesibandin.

Berpirsyariyên meleyan ên sereke:

1) Her meleyek diviya ku feqiyên wî pir hebûna. Lewra hebûna feqiyên jî meleyan re şanekî zêdetir diafirand û feqî hertim garantiya jiyana wan bûn. Her meleyî xwe bi feqiyên xwe serbilind dikir û gelekî payedar dihesiband. Ji ber ku qedr

û bihayê wan li pêşberî gundiyan, bi girtina zêde feqîyan dihate pîvandîn. Meleyên ku li cem wan hindik feqî hebûna yan hiç nebûna, ew di çavên gundiyan xwe de kêmbiha dihatin dîtîn û rûmeta wan kêmbû. Herweha wan bi xwe jî li xwe bi çavekî kêmbînerîn. Ji ber hindê pêwîst bû ku wan ji xwe re hin feqî bigirta û dersa wan bîda. Îcar hin meleyên ku ji zanîna xwe re kêmbûna, wan feqîyan ku xwendina wan li jêrê bûna, lê yê qirase digirtin û xwe di çavên gundiyan xwe de rind didane nîşandan. Kîjan melê ku ji dersa feqîyan re sistî bikira, yan hin caran dersê li feqîyan xwe dibihurand, îna rispiyan gund diçûn pê re qirên dikirin.

Meleyê ku gelek feqî li cem hebûna jê re *seyda* (Bi mana dersdar), yê ku feqî li cem nebûna yan hindik hebûna jê re *mele-melê* digotin.

Îcar ferqa di navbera binavkirina yekî bi bernavkê *seyda* û *mele* li nava xelkê ev hebû: *Seydatî* giranbîhatîyeke zêde dida pêş, lê *meletî* ne hewqas giranbîha bû.

2) Her mele bêgav bû ku pêwîstiyên xelkê yê olî bi cih bianîna; çî perestîni weke kirina nimêjê li pêşîya xelkê û xwendina xutbeya îne, dana we'z û nesihetan û tiştên wisa yê dîn. Herweha nîşandana riya rast di meseleyên olî de û birrîna

mehra keç û xortan, çêkirina nivîstên bo şifayê û gwd. Ji van zêdetir hin perpîrsyariyên meleyan ên din jî hebûn ku di nav bazara wan û gundiyan de hiç nebûn jî dikirin. Çewa ku li pêş jî hatiye behskirin, weke lihevanîna kesên xeyidiyê ji êkdu, serdana nexweş û birindaran, teşwîqkirina xelkê bo alîkariya kesên belengaz, feqîr û seqet, teşwîqkirina bo xwendina zarûkan û gwd.

5) Feqetî:

Bêjeya *feqî* yan *feqe* xirabkirina bêjeya *Fîqha* (Şerîet) erebî ye ku li Kurdistanê dihate bikaranîn. Eynî sinonîm di kurdî de, çewa ku mamos-teyê nemir Ehmedê Xanî di *Nûbihara* xwe de gotiye, *şagird* e. Lê bêjeya *şagird* çewa ku li hin herêman tenê ji feqiyên piçûk re dihate gotin, herweha ji feqiyên re "suxte" jî dihate bikaranîn.

a) Feqî: Kesê ku ji bo xwendinê ji mala xwe diçê devereke din da bixwîne, jê re *feqî* yan *feqe* tê gotin. Ew feqiyê ku jî bo xwendinê diçû medrese yan hicrakê, ji dersdarê wir daxwaz dikir ku cih bide wî. Eger dersdar cih bidana wî, ew li wir dima û dixwend. Eger cih nedanayê, feqî jî wir diçû devereke din.

Bêguman hewesa her dersdarekî, her meleyekî

zêdetir ji bo girtina feqiyên zîrek hebû. Kijan feqiyê ku nû diçû ba dersdarekî û lê daxwaza xwendina li cem wî dikir, pêşî dersdar bi rîya hin feqiyên ku berê li cem wî diman, zanîn û tijîfehmtiya feqiyê nûhatî dida pîvandîn. Piştîre îcar dersdar li wê gorê yan cih dida wî feqeyî yan nedida.

Hurmta feqiyên pîr li pêşberî dersdaran hebû. Eger dersdaran cih bidana feqiyên an nedana wan, feqî hiç di buwara wan de bi nepakî nedipeyivîn. Jixwe ew gotina Hz. Elî ku gotiye: "*Yê min fêrî tîpekê bike, ez dibin koleyê wî.*" Tîneke giran li feqiyên Kurdistanê hiştibû. Feqî xwendina xwe kuta dikirin û dibûn mele jî, lê dersdarên xwe jibîr nedikirin û hertim bi wan re têkiliya xwe her berdewam dikirin. Ew têkilî û dostaniya wan, dikete nevbera xizmên dersdaran û feqiyên jî.

b) Rewşa Îdarî: Li hemû medrese û hicreyan berpirsyarekî feqiyên hebû, ku navê wî *Mîrê Hicrê* yan *Mîrê Medresê* bû. Mîr, her tiştê feqiyên îdare dikir. Piranî ew feqiyên ku dibûn mîr, ên talib bûn, an jî yên ku bi temenê xwe herî mezin bûna... Feqî tev li gorî gotin û fermana mîrê xwe dilipikîn û ji gotina wî dernediketîn.

Eger gelşin di navbera feqiyên û dersdarî de

çêbibûna, çl jî ger di navbera wan û gundiyan de derbiketina, berpîrsyarê çareserkirina wan mîr bû. Lê mîr di hin meseleyên giran de bi tena serê xwe biryar nedîda; bi çend feqiyên talib ên heval re dişewirî, hêj ji bo tiştên ku bihatina kirin biryar dida, ya na.

Mîrê medresê, 24 saetên şev û rojê ji feqîyan re li îşê ku bikirna dabeş dikir. Çl xwendîna *metnan* (Jiberkirin dersê) bûna, çaxê anîna xwarinê ji nava gund û çaxê xwarinê, yê *mitala şevê*, yê bihnberdan û çaxê raketinê hemû kifşkirî bûn. Îcar her feqî li wê gorê zemanê xwe dizanibû ku wê çl bikira û çl nekira.

c) Xwarina Feqîyan: Ji xwarina feqîyan re *ratib* an jî *tayîn* dihate gotin. Xwarina wan timî ji nava malan dihat. Her maleke gundî, malên taxan, an malên gundiyan tev rojê danek an du danan xwarin didane feqîyan. Îcar feqîyan di nava xwe de kifş dikir, ka wê kî biçûna ji kîjan malê xwarin bianiya. Bi wî awayî her feqî diçû jî wê mala ku jê re hatibû kifşkirin xwarin dianî. Feqî diçûn ber deriyê mala ku xwarin jê dianîn, bi amana di destên xwe de li derî dtxistin. Yek jî hindur dihat, ew aman ji destên wan digirt û dibire hindur tiye xwarin dikir, tevî nanekî

tenûrê dîanî dida wan.

Malên ku xwarin didane feqîyan, çaxê hatina feqîyan bo birîna xwarinê rînd dîzanîbûn û li wê gorê xwarîna wan di çaxê hatinê de hazîr dikirin. Eger hin caran feqî biçûna malekê û xwarîna wan bi wext ne hazîr bûna, mirê feqîyan jî dersdarê xwe re digot. Dersdar an rîspiyên gûnd gazî sermîyanê wê malê dikirin û ew tişt didane ruyê wî, ku careke dîn xwarîna feqîyan dereng nebe.

Eger li gundekî feqe pîr hebûna, pîranîya malên gund du danan (Sibe û êvar) hinek malan naverojê jî (Sêdan) xwarîna didane feqîyan. Lê bipîranî feqîyan xwarîna zêde jî bo firavîna xwe dihiltanîn û naverojê nedîçûn jî nava gund nedîanîn.

Gelek mal hebûn ku xwarîna feqîyan jî ya xwe xwestîr, bo wan xîsûsî çêdikirin.

Eger feqiyên gundekî pîr û malên wî hindik bûna û xwarîna ku didan têra feqîyan nekîra, feqî diçûn jî gundek, diduyên nêzî gundê xwe xwarin dîanîn. Lê eger ew gundên cîran hinekî dûr bûna, feqîyan jî wir tenê xwarîna ziwa dîanî.

Wek nimûne: Di dawîya salên pêncî de li Mozgelanê gelek feqiyên Seydayê Mele Evdîlsemmed hebûn. Xwarîna ku gundiyên Mozgelanê didane feqîyan, têr nedikir. Feqî rojê carek berêvarkî bi

riya 25 deqeyan diçûne Gundik û bi riya 20 deqeyî diçûne Dawidiyê ji xwe re xwarin dianîn. Herweha di eynî demê de li Basorkê jî gelek feqiyên Seydayê Mele Fexredîn hebûn û xwarina gundiyan têrî wan nedikir. Feqî bi riya 15 deqeyan diçûne Şkestekê û ji wir xwarin bo xwe dianîn.

Her maleke gundi, her yekê feqiyekî ji xwe xwe kifş dikir û ew mîna *Kurê Malê* xwedî dikirin; hemû pêwîstiyên wî feqeyî yên taybetî bi cih dianîn; pere didanê, di mehê de qalibek sabûn didanê, her heftî kincên wî dişuştin, jê re kincên nû dikirrîn û diyarî didanê... Heta hin mal hebûn, dema keçên xwe didane mêr, peruya feqiyê xwe jî distendin û gwd. Wê malê her heftî yan du-sê heftiyan carekê ew feqî vedixwendin mala xwe û jê re xwarineke taybetî çêdikirin.

Li piraniya gundan, gelek mal hebûn ku di salê de carekê yan du caran, feqiyên li gundê xwe digel dersdarê wan vedixwendin ziyafetê û ji wan re xwarineke xweş çêdikirin. Îcar ziyafeta kîjan malê xwarinên pirtexlît ên xweş bûna, feqiyên pesnê wê malê dida û li her deverê behsa xweşbûna xwarina wê dikirin. Ew yek jî tîneke mezin li xelkê dikir û ziyafet li dû ziyafetê didomandin...

Ji ziyafetan zêdetir gava jinekê yan zilamekî xewneke xirab didît, sibehê radibû karekê yan berxekê serj dikir, goşt dipijand û ji feqîyan re dibir medresê. Bihindikî mirîşkekê an dikekî ji wan re serjê dikir. Herweha hinekan "gazi" (Dana xwarineke xweş) li kesên xwe yên li xeribî û li leşkeryê jî dikir. Gava ew kes dihatin mala xwe, malbata wan ziyafeteke xweş dida feqîyan. Jixwe di salê de (Di bihar û payîzan de) her maleke gundî carekê an du caran *mewlûd* dida. Çendî ku gundî tev bo xwarinê dihatin vexwendin, lê timî gepa zêde û xweş her para feqî û meleyan bû.

Li Kurdistanê wisa rind feqî dihatin xwedîkirin ku kêmaniya xwarinê pîr kêr didîtin û pêdiviya wan bi malbat, dê û bavên wan hiç nedima. Jiyanekê pîr xweş a hêsayî dibihurand. Di navbera wan de kêr gels û teşqele derdiketin, hertim bi biratî û bi xelkê re jî her wisa dimeşandin.

Ew medreseyên ku hebûn, bi rastiya di rastî de ji hin dibistan û mektebên ku niha jî aliyê dewletan ve têne xwedîkirin, gelekî rindtir dihatin xwedîkirin. Ji ber ku gundiyên Kurdistanê bi dil û can, bi daxwazî ew xwedî dikirin. Ew rêveçûn û ew kiryar, mirov pîr difikirînin ku ne dewleta Kurdan hebû, ne îdarake wan a tevayî hebû û hewqasa ji kîsê xwe feqî û mele xwedî dikirin,

nedihîştin ku ew medrese ji xaza xwe berjêr dakevin û hertim wan di nivê cergê xwe de diparastin! Mîrov bawer ji nake ku nimûneyên wê yekê li welatine din, li nava netewene din hebûne û hebin.

Gava dibû havîn û çaxê derketina bêderan dihat, hemû feqiyên gundê ku lê bûn, pêşî li gundê xwe û li gundên dorê ji xwe re li zekatê digeriyan. Xelkê bo dana zekatê ji feqiyên re xwe bêgav didît. Eger zekata yekî tune bûya yan eger qediyabûna, wî kesî eger ji kîsê xwe bûna jî zad dida feqiyên. Lewra kesên ku feqî biçûna cem û jê zekat bixwestina, eger zekatê nedana feqiyên, ew di nava xelkê de kêmbûn û piştî her kesî dida ruyê wî, digotin: *"Tu ew çikûz î ku te feqî destvala ji cem xwe vegerandin."*

Zekata ku feqiyên ji xwe berhev dikir, hemû li deverekê dicivandin ser hev û difirotin, perê ku distendin bi biratî li hevûdu dabêş dikirin û pê lêçûya xwe ya salane derdixistin.

Belam çewa ku pîraniya meleyan girêdayê bi şêxekî yan girêdayê bi axeyekî ve bûn, pîraniya şêx û axeyan jî her yekê birrek feqiyên ku girêdayê bi wan ve bûn, hebûn. Xasma axe, lê ne şêx, ji feqiyên xwe re pîr qenc bûn; ji wan re şkarte (zad) diçandin, didrûtin û zadê wan bi yê xwe re dibirin difirotin û pere dianîn didane wan.

Wek nimûne: Di 1967-an de, gava min li Zoqeydê (Xerzan) dixwend, li wî gundî sê medrese hebûn. Yek a Şêx Fideyl bû, yek a (şêx) Cewad bû, yek jî ya gundiyan bû. Medresa ku min lê di xwend, a Cewan bû. Em li dora 20-25 feqeyî hebûn, lê carna kêm û zêde dibûn. Cewad jî kîsê xwe heqê dersdarê me (Seydayê Mele Evdilmecid) yê salane 30 kêl genim dida û xwarina me jî tev jî kîsê wî bû. Cewad wê salê jî me re şkartekî (genim) çandibû. Piştî dirûtinê, zadê me bi yê xwe re bir firot û perê wî anî da me.

Ev tiştên ku li jorê hatin behskirin, piştî salên 60-î teqla xwe gelekî sist kirin û heta jî 1978-an bi vir de êdî jî nişka ve bi tersê xwe guherîn. Heta wisan geriyabû gava meleyekî jî xwe re sê-çar feqî bigirtina, êdî peydakirina xwarina wan jî zehmet dibû. Jixwe gava ku feqî diçûn li zekatê digertyan, xelkê digote wan: *Qirika we jî ya conegakî qalindtir e. Herin jî xwe re bişxulin û gelek peyvên wd. digotine feqiyên.*

d) Rojên xwendinê: Rojên xwendinê pênc roj û niv bûn. Ji şemiyê hetanî pêncşemê piştî nivro xwendin dihate kirin. Ji roja şemiyê hetanî çarşemê, bi temamiya rojan ders û xwendin bû. Lê

di rojên pêncşeman de, ji ber ku tenê xwendin di danê sibê de hebû, feqîyan derseke nîvco dixwendin.

Di rojên xwendinê de feqî zemanê xwe hiç vala nedibihurandin. Yan ders dixwendin, an bi hevûdu re *muzakere* (Tekrara dersê) dikirin, an *metnên* (ji-berkirina dersa rojane) xwe dixwendin û di gramatikê, kîşandina lêkeran, mana bêjeyan û ristina bêjeyan, di hevokan de pirs ji êkdu dipirsîn...

e) Rewşa Dersdanê: Sibe zû berî avêtina rojê gava dersdar (mele) ji bo nimêja sibehê diçû mizgeftê, piştî nimêjê dest bi dana dersa feqîyan dikir. Jixwe dora dersê, hertim pêşî ya feqîyên ku xwendina wan li jorê bû. Piştê li gorî rêza pirtûkan dora dersê berjêr dibû, ta ku digiha dawîya feqîyên piçûk.

Dersdar yeko yeko dersa feqîyan dida. Çi feqîyê gava dora dersa wî dihat, diçû li kêleka dersdarê xwe li ser çokan rûdinişt û dersdar dersa wî dida; herfo herfo, bêje bi bêje û hevok bi hevok jê re mane dikir, ta ku ew têdigiha. Devera ku feqî tê nedigiha, dersdar jê re dubare dikir, heta ku ew rind fêr dibû.

Eger li medrese yan li hicreyekê feqî pir hebûna û dersdar ji heqê dersa hemuyan derneketiba,

feqiyên talib ji dersdar re dibûn alikar û dersa feqiyên piçûk didan.

Her çiqasî piraniya pirtûkên dersê bi zimanê erebî bûn, lê dersdaran ew tev werdigerandine kurdî û ji feqiyên xwe re digotin.

Li Kurdistanê di her demekê de, qefleyek dersdarên pir menşûr hebûne, ku timî di suxra xwendin û dersa feqiyên de bûn. Wan dersdaran jiyana xwe di wê riyê de bigorî dikir û hîç li rihetiya xwe nedînerin.

Wen nimûne: Di salên 50-î û 60-î de çend dersdarên menşûr hebûn ku her kesî ew dinasîn. Li Farqînê weke Mele Hiseynê Kîçîk, li Xerzan Mele Mihyedinê Hawêlî, Şêx Cuneydê Zoqeydî, li Reşkotan Mele Evdilsemedê Comanî yê Xerzî, li Bişêriyê Mele Fexredînê Torî û gwd...

Her çendî ku di salên şêstî de ta nîveka salên heftêyî axaftina bi kurdî ji pir kesên Kurd re **kêmayî** dihate ditin jî, lê ew kirêtiya dijminan hîç tîna xwe li mele û feqiyên nedikir, her ew bi kurdî dipeyivîn û ewqas pirtûkên bi zimanê erebî tev werdigerandine zimanê kurdî û ji êkdu re digotin. Herweha ew wa'z û nesîhetên ku meleyên kurdaxêv li mizgeft û nimêjxaneyên ji xelkê re didan jî, tev bi zimanê kurdî dihatin kirin.

Yekcaran hin xortên Tirk jî bi rengê feqetiyê dihatin li medrese û hicreyên Kurdîstanê dixwendin. Piranî ew ji bajarê Seydîşehir, Kırşehir, Aksaray, Tokat, Konya, Samsun û Giresê bûn. Hinek ji wan xwe rind fêrî zimanê kurdî kiribû. Lê ji ber ku ew nikaribûn xwe kontreseyê civata feqiyên Kurd bikirna, zû diçûn. Û hinek ji wan jî gava feqî bi polîstiya wan dihisyan, ji nişka ve wenda dibûn.

Di 1965-69`an de bavê min li Bîrsinê (Egîl) meletî dikir û li cem wî 15-20 feqe hebûn. Yek ji wan Tirk bû. Feqî lê ketibin gumanê ku ew ne ji bo xwendinê hatiye wir. Rojê ku ewê Tirk ne hazir bû, feqiyên bahola wî seh kir, tê de kartê wî yê polistiyê ditin!

f) Muzakere: Peyvika *muzakere* ji axaftin (*zîkr*) û niqaşkirina bi êkdu re ya li ser pirtûkên xwendinê hatiye girtin. Gelek cureyên muzakera feqiyên ên cihê li ser babetên pirtûkan û xwendina cuda hebûn, ku hertim ew li serê bi êkdu re dipeyivîn.

Feqiyê ku dersa xwe ya rojê dixwend, diçû wê dersê bi hevaleyê xwe yê ku ew pirtûk xwendibû re muzakere dikir, da qenim rind fêr bibê. Û berî çûna ba dersdar bo ku dersa rojê bixwenda jî, eger

firset bîdîta bi hevalekî ku ew pirtûk xwendibûna re muzakere dikir.

Muzakere ne tenê li ser pirtûkên dersê dihate kirin, herweha li ser hin pirtûkên ku hiç bi dersitî nedihatîn xwendin jî çêdibû.

Muzakera xwendinê, hicirkên mixê morv wisa rind didane şixulandin ku ji feqîyan re, mîna erdekî beyar ku tê cotkirin û ji tov re dibe şûv, bo têgihandina wan çirîskên zanînê geştir dikir.

g) Mitale: Her şev piştî nimêja eşayê ta bi derengiya şevê, feqîyan *mitale* dikir. Mitale bi dizî û bêdeng çêdibû. Feqî tev li navarasta medresê, ciyek-dîdu û hîn zêdetir li dora hev helqe digeran-din, lemba xwe datanin ser *kerik* û xwe serdev li erdê dirêj dikirin. Her yekê pirtûka xwe ya dersa ku wê sibehê bixwendina datanî pêşiya xwe û bêdeng lê dînerî. Di hîn deverên pirtûka dersê de ciyê ku yek tê nedîgiha, bi nihênî jî hevalekî ku ew pirtûk xwendibûna dipirsî. Bi wî awayî ew feqe du-sê parê dersa ku sibehê bixwendina fêr dibûn. Û roja din gava wan ders dixwendin, li ba ders-darê xwe zehmetekî zêde nedikişandin.

h) Jîberkirina Metnan: Di *Xwendina Rêzê* de li dora bîst pirtûkî hene ku feqîyan ew tev jîber di-

kirin. Ew jiberkirin bipirani ji feqiyên ku hêj talib nebûbûn re hebû, ji yên talib re kêmbû. Hin pirtûkên dersê hebûn tev dihatin jiberkirin, hinek hebûn ku hin pirtûkên din mane dikirin û bixwe *haşîya* wan bûn. Ew celeb pirtûk, tenê *metnên* wan dihatin jiberkirin.

Xwendina *metnan*, her sibe zû berî xwarîna taştê carek bi qederê saetekê, piştî nivro carek û piştî xwarîna şivê ji carek, rojê sê caran dihat kirin. Feqiyên di rojên zîwayî de li derve, li hawîdorê medrese û mîzgeftê, li çolê metnê dixwendin. Gava feqiyên metnên xwe li çolê dixwendin, li navrasteke pahn bi qederê sedekê dirêj diçûn û dihatin, her diçûn û li şopa xwe vedigeriyên, dersa xwe jiber dixwendin, tekrar dikirin ta ku hemuyî jiber dikirin. Ji ber wê çûn û hatina wan erd didewisî û mîna rîyeke şixulandî şop çêdibû. Îcar dema dersdar an *mîr* ew kontrol dikirin, şopa çûn û hatina kê di erda beyar de rind hatibûna xuyakirin, eşkere dibû ku wî feqeyî dersa xwe rind jiber kiriye. Lê di rojên serma û yên zivistanan de, xasma li herêmên welêt ên pîr serma, feqiyên li hindur xasma di pange û axurên gundiyan de metnê dixwendin.

Di zivistanan de piştî xwarîna şivê her sê-çar feqî bi hevûdu re diçûn axurekê, li nava heywa-

nan, wê dersa ku ew roj xwendibûn jiber dikirin. Berî çûna wan, xwediyên axuran ji wan re çira yan fanosekê li wir pê dixistin û hin caran tiştên xwarinê ji weke gûz, mewîj, hejîr... didane wan.

Îcar piştî vegera ji axuran, hinek feqiyên nehs î henekcî hebûn, ji hin feqiyên *teqwa* yên weswese re teşqelenin derdixistin; tişteki li kincên wan dixistin û digotin: *Rêxa dewaran lê kettye*. Îcar ew feqî di derengiya wan şevên serma de diçûn tevî kincan xwe di quleteyna avê de radikirin.

Roja din dema feqî diçûn ba dersdarê xwe ku dersa rojê bixwînin, dersdar pirtûkê ji destên wan digirt, feqiyên ew dersa roja berê ku xwendibûn jiber dixwendin û dersdar li wan guhdarî dikir. Eger feqî dersa xwe rind jiber nekiribûna, jê re mafê xwendina dersa wê rojê nebû. Feqî dîsa diçû dersa roja berê têr jiber dikir, piştî çend saetan hêj dihatin û dersa rojê dixwend.

Feqiyên ku ji ber nerewekirina dersa roja berê gava dersdar wî ji kêleka xwe radikir, pir li ber xwe diket. Feqiyên heval jî tinazên xwe pê dikirin, ew bi famkorî xeysetnav dikirin û bernavkên *zexel* û *tiralan* lê datanîn.

Î) Disiplîna Xwendinê: Li medreseyên Kurdistanê disiplineke pir hişk a ji bo xwendinê li ser

feqîyan hebû. Feqî bêgav diman ku tev xwe li gorî wê disiplînê ragirin û li wê hoyê bimeşin. Çi feqiyê ku ji xwendinê re sistî bikira dersdar carek-didu ew îxtar dikir. Eger feqî xwe neşidandibûna, dersdar cihê wî ji ba xwe xirab dikir û ew ji wir diqewirandin. Îcar çi feqiyê ku cihê wî xirab bibûna, gava ew diçû medreseyeke din, dersdarê wir jê pêşî sedemê hatina wî ji cihê berê dipirsî. Eger bihata zanîn ku ew feqî ji ber tiraliyê ji cihê berê hatiye qewirandin, li wir jî cih nedidanê.

Çi kesê ku dev bi xwendina medresê bikira, mercê yekemîn jê re ew bû, ku wî xwe rind kontreseyê disiplîna xwendinê bikira. Ewçax li her deverê cihê wî hebû û di nava hevalên xwe de, li nava xelkê timî serbilind dibû.

j) Rojên Bihnevdanê (Betlane): Li medreseyan rojên bihnevdanê ji roja pêncşemê piştî nivro dest pê dikirin û hetanî roja îne ku roj diçû ava kuta dibûn. Di wan rojan de feqîyan pirtûk hiç venedikirin, tenê bihna xwe berdidan, dileyıztin, ji hev re çîrok, meselok, serpehati, pêkenok, bacilawje û dilok digotin...

Leyztika feqîyan, roja pêncşemê berêvarkî li navrasta bêderan dest pê dikir. Piranî bi *bîrr*,

sêgav û *qûçê* dileyztin. Piştî xwarina şivê hetanî derengiya şevê, hin caran hetanî sibehê jî li hindurê medresa xwe yan di mizgeftê de dileyztin. Çaxê leyztika şevê dest pê dikir, dengê wan bi ser gund diket û şemateyeke berz dihilat. Gelek zilamên gundi jî diçûn bi feqiyan re dileyztin, piranî xort û sofiyên zêde oldar ta sibehê li cem wan diman..

Leyztikên li hinduruyan pir celebên xwe hebûn. Çiqas leyztikên ku li nava xelkê hene, feqî pê dileyztin. Piranî ew bi *Mîr û Kizîr*, *Bincîtk*, *Mamê Lûs*, *Çavgirtok*, *Binkodîk*, *Mehkeme* (Dadgeh) û gwd dileyztin.

Govendeke feqiyan a taybetî hebû ku jê re *Bêlîmte* dihate gotin, pirê caran bi wê dileyztin. Û di rojên inan de jî danê êvarê li derve, diisa li navrasta bêderan tevî dersdarê xwe û piraniya zilamên gundi bi *Birr*, *Sêgav*, *Qûç* û *Kevirê Qewetê* dileyztin.

Wek nîmûne: Leyztika *mehkemeya* feqiyan weha çêdibe: Yek dibe mîr, yek dibe kizîr, yek dibe nivîsende (katib), du kes dibin serbaz, hin kes jî dibin tawanbar. Yên tawanbar tev derdikevin derve û yên vebuhtî li hinduru ciyê dadgehê hazir dikin. Li mizgeftê yan li medresê perdeyek bi qederê metreyekê fireh seranser tik vedigirin û li

binê wê merşikeke berteng radîxêlin. Ew merşik ji aliyê derî ve bi qederê gavekê bi pêş ve dimîne. Mîr li paş perdê şîpya sekîni ye û ew merşika raxistî di nava gavên wî re bihuriye. Li paş mîr her serbazek raştiye guşekî merşikê. Kizîr li pêşiya perdê ji aliyê derî ve li kêleka wê merşika raxistî li ser kursiyekî rûdine û berdevk jî li ber derî disekine. Berdevk listeya navan dixwîne. Gava navê kî tê xwendin, ew ji derve tê hindur û diçe ser merşika raxistî li pêşberî mîr disekine. Mîr wî kesî bi kirîna îşên xirab tawanbar dike. Kizîr jî bersîva tawanbarî dinivîse. Lê her ku diçe, mîr tiştên giran dixê situyê tawanbarî. Tawanbar jî hiç li xwe mikur nayê û xwe diparêze. Di dawî de mîr qîreke berz dide. Ew qêrîn jî serbazan re îşaret e. Herdu serbaz wê merşika di binê nigên tawanbarî de hincirî dikşînin û tawanbar serpişt dikeve erdê. Kizîr tawanbarî jî erdê radîke û wî li deverekê dide rûniştandin. Îcar berdevk bangê yekî din dike...

Kesê tawanbar eger hinekî sil bûna, hay jî xwe bimana, bi kişandîna merşika di binê nigên xwe re, xwe dihilavêt jorê û merşik li valayiyê diçû. Ewçax herdu serbaz serpiştî li erdê diketin.

k) Geşta Feqîyan: Her sal di meha gulanê de, fe-

qiyân ji her maleke gundî karek an berxek distendin. Herweha ew li gundên li hawîdorê gundê xwe jî digeryan û ji xelkê kar û berx distendin. Feqî, heçika kar û berxên ku ji gundiyên xwe distendin hemû li geştan serjê dikirin û dixwarin. Lê yên ku ji gundên dorê dicivandin, ji xwe re difirotin.

Di rojên pêncşeman danê êvarê û yên înan de gava feqî diçûn geştê, sibe zû li nava gund digeryan, rûn û savar kom dikirin. Karek an didu jî dibirin çolê û li ser kaniyekê, li binê siya daran, di nava dahlan de serjê dikirin û savar dipijandin, goştê xwe diqelandin û dixwarin. Piştî li wir hetanî êvarê dileyztin û berêvarkî şûnde dihatin-medresê.

Wek nîmûne: Di 1960-61-ê de bavê min li Çiyayên Kosorê melê Xicîtan bû. Û li dora pêncî heb feqeyî li cem wî dixwendin. Di gund de 34 mal hebûn. Di paşya meha Gulanê de, serê maleke gundî karek da feqiyân. Feqiyân ji gundên dorê jî 42 kar bo xwe civandin. Feqiyân ew 42 kar ji xwe re firotin. Lê ew 34 karên ku ji gundiyên Xicîta stendibûn, her înan du-sê heb dibirin geştê, li ser kanîsarkan serjê dikirin û dixwarin, heta serê payizê hemûyî qedandin.

l) Hembertiya Feqiyên: Feqiyê du gundên ciranê êkdu, hembertiyeke zêde li pêşberî hev dikirin. Wan di zanînê de, di mêrxastî û zîrektiyê de hevûdu diceribandîn. Îcar feqiyên kijan gundî serkeftî bibûna, yên din ew vedixwendin cem xwe û xwarinine xweş didane wan.

Mesela, feqiyên gundê **A**, bi şev diçûn dîziya feqiyên gundê **B**. Eger feqiyên **A** pirtûkên **B** bîdîziyana û **B** bi wan nehisiya, di heftiya bihatina de **B** feqiyên **A** bo ziyafetê vedixwendin cem xwe û diyarî didane wan.

Wek nimûne: Di berî 1960-î de bavê min li herêma Reşkotan melê Liçika Xasîk bû. Li gundekî nêz bi navê Mozgellanê jî gelek feqî hebûn. Di navbera herdu gundan de 35-40 deqê rê dikişand. Di şevê de feqiyên bavê min çûn dîziya feqiyên Mozgellanê. Ew şev pirtûk û kincên wan tev dizîn anîn hatin û ew bi xwe nehisiyan. Di roja îna ku hat de feqiyên Mozgellanê, bavê min digel feqiyên vexwendin ziyafetê.

m) Evîna Medresê: Li hemû medreseyan, li nava feqiyên li her deverê timî evîneke bêeman a bêdeng xwe dinixumand. Lê bi tu rengî di nava xelkê de behsa wê evînê nedihate kirin. Ew evîn

bipirani yekali bu. Hin caran keç ageh ji feqiyani nebun, yan ji eger agahdar buna, le di navbera wan de danustendineke eskere cenedibu.

Li gundeki çend feqi hebuna, her yekê wan ji xwe re keçeke gundi kifş dikir. Hin caran ji feqi li hev rûdiniştin û keçên gundiyan li xwe pişk dikirin. Kijan keç para kijan feqeyi biketa, êdi behsa wê keçe ji devê feqiyên din dernediket û wê ji xwe re mîna jînbir dihesibandin.

Feqiyê ku dilê xwe dixist keçekê, bi hin riyên badayî xasma bi alikariya hin jinên pîr û yên navsere xeber digihande wê û jê re silava bengitiya xwe dida pêşkêşkirin. Eger bengiyekî wê keçe yê din nebuna, wê ji bersîveke erênî bo feqi dihinart.

Jixwe çî keçeke gundi hebuna gava feqiyekî xwe lê yekdil bikira, bi dilwazî wê razîbuna xwe jê re dida eskerêkirin û pê qayil dibû.

Pîr keç ji hebun bê ku feqi ageh ji wan biminin, dilê xwe dixistin feqiyani. Bi taybetî ew mala ku feqiyek diçû jê xwarin dani, eger keça malê hebûya dilê xwe dixist wî feqeyî. Herweha firseta danustendina feqi û keçikê ji pîr çêdibu. Hin caran dema keçikê xwarin dida destên feqi, herduyan diyarî didane êkdu, destên hev diquncirandin, feqi tiliya keçikê badida, bi hev re dipeyvîn

û şêwr û mişawretên civana xwe dikirin. Lê ew evîn her bi nihênî didomand, ta ku feqî wê keçê ji xwe re dixwest an ji direvand.

Pir caran li ser evîna feqî û keçan, navbera xortên gundan û feqîyan xirab dibû. Her çend ew xirabî hindik dibûn jî, yekcaran di navbera wan de şer û qirên derdiketin û birîndarî çêdibûn. Lê hertim yên *niheq* xortên gundî bûn.

Di 1964-an de min li herêma Bişêriyê, li gundê Biherziq, li cem seydayê Mele Hesen dixwend. Em 14-15 feqî bûn. Li wir jimara keçên gundiyan ji ya me pirtir bû. Dilê kîjan hevalê me û kîjan keçê di êkdu de hebûna, em tev pê agahdar bûn. Êvarekê em li ser şivê rûniştin, ji nava tîrşîkê gustîlek kete kevçiyê min. Jixwe me tevan dîzanîbû ku ew gustîl diyariya kîjan hevalî ye.

Tu nabêji ew êvar dema keçîkê teyfika tîrşîkê dabû destên feqî, li derve bavê wê li cem feqî bûye. Îcar wê ji bavê xwe nikaribûye gustîlê êşkere bide bengiyê xwe, hema xistiye nava tîrşîkê û daye destan.

n) Welatparêziya Medresê: Di medreseyên li Kurdistanê de hertim du şopên siyasî hebûne. Yek, welatparêziya kurdî bû, ku hertim giraniya xwe li

her deverê nişan dîda. Ya dîn jî *Tesewuf* bû.

Hinek şêx hebûn, timî dixwestin ku rêçika (*Terîqet*) xwe li tevayiya Kurdistanê serdest bikin. Ewên wisa, dixwestin ku bi riya *Tesewufê* sazûmana Şerîetê damezirînin. Herçiqasî ew jî leşkerên Tirk pir zivêr dibûn jî, lê cudatiya kurdekî misilman jî misilmanekî Tirk, Ereb û Faris nedikirin.

Bêguman di nava şêxên wisan de yên ku hevalbendên dijminan bûn jî hebûn, lê ew pir bi nihênî dimeşyan û bi tu rengî xwe eşkere nedikirin. Lewra wan rind dizanibû ku çî dema xelk bi wê yeka wan bihise, êdî nikaribûn postê berxê li gur bikirna.

Li her medreseyekê gelek feqiyên navsere yên jî gelek herêmên cuda yên Kurdistanê hebûn ku rind serwextê bi doza kurdî bûn. Ewên wisa jî hemû beşên Kurdistanê agahdar bûn û timî behsa wan hêlan dikirin, hergav jî feqiyên piçûk re behsa şerên Kurd û dijminan jî dikirin û xeniqandina hin serok û serdarên Serhildanên Kurd li bira wan dianîn. Herweha gelek şêx û meleyên welatparêz jî hebûn ku timî jî xelkê re behsa zulm û *kufra* Tirkan dikirin û bi gotina hin *ayet* û *hedîsên* Cenabê Pêxember xelkê disincirandin, bi gotina ku *"Wacib e em tev bi hev re rabin û wan jî*

welatê xwe biqewirînin." wîsan ew şûtê nava welatparêziyê dikirin. Bi wê yekê tîneke zêde li xelkê çêdibû. Ji ber ku Tirk di *Rêçika Henefî* de ne û Kurd di ya *Şafîî* de ne, ew propagande zû cihê xwe digirt.

Welatparêziya li nava feqîyan bi awayekî mîna rêxistinî dihate meşandin. Lê belê tenê kesên di temenên êkdû de, yên di eynî rada xwendinê de ageh ji êkdu hebûn. Wekî din tu kesî bi yê din tiştêkî nizanibû.

Min bi xwe, di medreseyan de, li nava feqîyan ferq nedikir ku hazîriya şerekî çekdarî bo demepêşê dihate kirin. Yan dibe, ji ber piçûkbûna temenê min kesî ez pê nedihisandim. Lê dijatiya li pêşberî dijminan, şiyarkirina xelkê û libîranîna bûyerên kevn pîr dihatin dubarekirin. Hem jî bi awayekî wîsan eşkere dihatin gotin ku her kesî dibihîzt û li her civatê vekirî dihate zimên.

o) Bûjena Propagandeyê: Li Kurdîstanê hertîm, di her çaxî de feqî bûjena (malzeme) propagandeyê bûn. Ji ber ku bûjenên propagandeyê wek televîzyonê, radyo û rojnameyan pîr kêmbûn, an hîç nebûn. Îcar ew kar timî bi feqîyan dihate meşandin.

Belam heta van salên dawî jî, li pîraniya herêmên Kurdistanê hertim feodalî serdestê her tiştî bû. Ji aliyekî ve "şêx" hebûn, ji aliyekî ve axe hebûn. Her şêxekî dîxwest ku "rêçik" a xwe li te-vayîya herêmê welêt serdest bike û rê li ber şêxên din bigire. Bêguman axeyan jî her yekê bo xwe eynî tişt dîxwest. Ferqa di navbera herdu çînan de ev hebû: Axe hemû, bi her awayên xwe kurdî bûn, lê ji nijada pîraniya şêxan re pêgireke taybetî nebû.

Îcar bûjena propagandeya feodalan bi pîranî mele û feqî bûn. Lê ji ber ku feqî li her deverê zahf digeriyan, herweha axaftina wan jî pîr tîn li xelkê dikir, şêxan, xasma axeyan xwe ji wan re pîr baş dikirin û timî alîkariya wan a diravî dikirin; xwarinên xweş didane wan û ew bi *Teyrikên Bihîştê* navdar dikirin. Bêguman feqîyan jî, çî bi qencî bûna, çî bi neqencî bûna propagandeya kê bikirna, pîr zû ew digihandine devera babeta propagandeya xwe.

BEŞ - II

PIRTÛKÊN XWENDINÊ

Xwedina ku li medreseyên Kurdistanê dihate kirin, tev bi tîpên erebî dibû. Herweha pîraniya pirtûkên ku dihatin xwendin jî, yên bi zimanê erebî bûn. Weke yên *Serf û Nehwa* erebî, yên *Şerîet, Mentîq, Îstî'are, Mûnazere, Usûl, Eqîde, Hedîs û Tefsîrên Qur'ana* pîroz... Îcar em ê li vir jî destpêka *Elîfbêtîka* erebî û navên pirtûkên di *Xwendina Rêzê* de heta dawiyê, li gorî rêza li dû hev binivîsin:

1- **ELÎFBÊTIK:** *Elîfbêtîk* an *Elîbêtîk*, di çaxê me de bi destan dihate nivisandin. Xasma ew kesên ku destnivîsa wan rind bû, jî bo xwendina destpêkê jî zarûkan re *Elîbêtîk* dinivisandin.

Elibêtik, çend rûpel in ku tê de alafabeya erebî dihate nivisandin. Elibêtik, tipên alfabeya erebî û rewşa girêdana tîpan bi hevûdu ve, awayên bilêvkirina tipên bêdeng -ku hemû tip bê deng in, girêdana hevokan bi êkdu ve û nikla xwendina wan dide fêrkirin.

Alfabeya erebî ji 29 tîpan hatiye holê. Lê Kurdan ji bo nivisên bi zîmanê xwe, lê tîpa **p, ç, g** û **v** zêde kiribûn. Bi wî hawayî ew alfabe bûbû 33 tip. Ew 29 tipên alfabeya erebî ev in:

ا = elif

ب = bê

ت = tê

ث = sê

ج = cîm

ح = `hê

خ = xê

د = dal

ذ = zal

ر = rê

ز = zeyn

س = sîn

ش = şîn

ص = `sat

ض = `dat

ط = `tê

ظ = `zê

ع = `eyn

غ = xeyn

ف = fê

ق = qaf

ك = kaf

ل = lam

م = mîm

ن = nûn

ه = hê

و = waw

لا = lamelifla

ي = yê du (niqut) li bin.

Di *Elibêtika* erebî de, çewa ku li pêş jî hate behskirin tipên dengane nînin. Ji ber hindê ew tipên bêdeng bi zêr û ziber (*hereke*) têne xwendin. Ew jî bi pênc awayan deng diguhêrin:

A

- ا = Elif ziber, e, zêr, î, pêş, û.
 ب = Bê ziber be, zêr bî, pêş bû.
 ت = Tê ziber te, zêr tî, pêş tû.
 ث = Sê ziber se, zêr sî, pêş sû.
 ج = Cîm ziber ce, zêr cî, pêş cû.
 ح = `Hê ziber `he, zêr `hî, pêş `hû.
 خ = Xê ziber xe, zêr xî, pêş xû.
 د = Dal ziber de, zêr dî, pêş dû.
 ذ = Zal ziber ze, zêr zî, pêş zû.
 ر = Rê ziber re, zêr rî, pêş rû.
 ز = Zeyn ziber ze, zêr zî, pêş zû.
 س = Sîn ziber se, zêr sî, pêş sû.
 ش = Şin ziber şe, zêr şî, pêş şû.

- ص = 'Sat ziber 'se, zêr 'sî, pêş 'sû.
 ض = 'Dat ziber 'de, zêr 'dî, pêş 'dû.
 ط = 'Tê ziber 'te, zêr 'tî, pêş 'tû.
 ظ = 'Zê ziber 'ze, zîr 'zî, pêş 'zû.
 ع = 'Eyn ziber, 'e, zêr, 'î, pêş, 'û.
 غ = Xeyn ziber xe, zêr xî, pêş xû.
 ف = Fê ziber fe, zêr fî, pêş fû.
 ق = Qaf ziber qe, zêr qî, pêş qû.
 ك = Kaf ziber ke, zêr kî, pêş kû.
 ل = Lam ziber le, zêr lî, pêş lû.
 م = Mîm ziber me, zêr mî, pêş mû.
 ن = Nûn ziber ne, zêr nî, pêş nû.
 ه = Hê ziber he, zêr hî, pêş hû.
 و = Waw ziber we, zêr wî, pêş wû.
 لا = Lamelifla.
 ي = Yê ziber ye, zêr yî, pêş yû.

B

- ا = Elif du ziber en, du zêr in, du pêş ûn.
- ب = Bê du ziber ben, du zêr bin, du pêş bûn.
- ت = Tê du ziber ten, du zêr tîn, du pêş tûn.
- ث = Sê du ziber sen, du zêr sîn, du pêş sûn.
- ج = Cîm du ziber cen, du zêr cîn, du pêş cûn.
- ح = `Hê du ziber `hen, du zêr `hîn, du pêş `hûn.
- خ = Xê du ziber xen, du zêr xîn, du pêş xûn.
- د = Dal du ziber den, du zêr dîn, du pêş dûn.
- ذ = Zal du ziber zen, du zêr zîn, du pêş zûn.
- ر = Rê du ziber ren, du zêr rîn, du pêş rûn.
- ز = Zeyn du ziber zen, du zêr zîn, du pêş zûn.
- س = Sîn du ziber sen, du zêr sîn, du pêş sûn.
- ش = Şîn du ziber şen, du zêr şîn, du pêş şûn.
- ص = `Sat du ziber `sen, du zêr `sîn, du pêş `sûn.

ض = 'Dat du ziber 'den, du zêr 'din, du pêş 'dûn.

ط = 'Tê du ziber 'ten, du zêr 'tîn, du pêş 'tûn.

ظ = 'Zê du ziber 'zen, du zêr 'zîn, du pêş 'zûn.

ع = 'Eyn du ziber 'en, du zêr 'în, du pêş 'ûn.

خ = Xeyn du ziber xen, du zêr xîn, du pêş xûn.

ف = Fê du ziber fen, du zêr fin, du pêş fûn.

ق = Qaf du ziber qen, du zêr qîn, du pêş qûn.

ك = Kaf du ziber ken, du zêr kîn, du pêş kûn.

ل = Lam du ziber len, du zêr lîn, du pêş lûn.

م = Mîm du ziber men, du zêr mîn, du pêş mûm.

ن = Nûn du ziber nen, du zêr nîn, du pêş nûn.

ه = Hê du ziber hen, du zêr hîn, du pêş hûn.

و = Waw du ziber wen, du zêr wîn, du pêş wûn.

لا = Lamelifla.

ي = Yê du ziber yen, du zêr yîn, du pêş yûn.

c

- آ = Elif elif, a.
با = Bê elif ba.
تا = Tê elif ta.
ثا = Sê elif sa.
جا = Cîm elif ca.
حا = `Hê elif `ha.
خا = Xê elif xa.
دا = Dal elif da.
ذا = Zal elif za.
را = Rê elif ra.
زا = Zeyn elif za.
سا = Sîn elif sa.
شا = Şîn elif şa.
صا = `Sat elif `sa.

ضا = 'Dat elif 'da.

طا = 'Tè elif 'ta.

ظا = 'Zè elif 'za.

عا = 'Eyn elif- 'a.

غا = Xeyn elif 'xa.

فا = Fè elif fa.

قا = Qaf elif qa.

كا = Kaf elif ka.

لا = Lam elif la.

ما = Mîm elif ma.

نا = Nûn elif na.

ها = Hè elif ha.

وا = Waw elif wa.

لا = Lam elif la.

يا = Yè elif ya.

D

- ای = Elif yê zêr î.
بی = Bê yê zêr bî.
تی = Tê yê zêr tî.
سی = Sê yê zêr sî.
جی = Cîm yê zêr cî.
حی = `Hê yê zêr hî.
خی = Xê yê zêr xî.
دی = Dal yê zêr dî.
ذی = `Zal yê zêr `zî.
ری = Rê yê zêr rî.
زی = Zeyn yê zêr zî.
سی = Sin yê zêr sî.
شی = Şin yê zêr şî.
صی = `Sat yê zêr `sî.

- ذى = 'Dat yê zêr 'dî.
 طى = 'Tê yê zêr 'tî.
 ظى = 'Zê yê zêr 'zî.
 عى = 'Eyn yê zêr 'î.
 غى = Xeyn yê zêr xî.
 فى = Fê yê zêr fî.
 قى = Qaf yê zêr qî.
 كى = Kaf yê zêr kî.
 لى = Lam yê zêr lî.
 مى = Mîm yê zêr mî.
 نى = Nûn yê zêr nî.
 هى = Hê yê zêr hî.
 وى = Waw yê zêr wî.
 لا = Lamelifla.
 ىى = Yê yê zêr yî.

E

- اُ = Elif waw pêş û.
بُ = Bê waw pêş bû.
تُ = Tê wan pêş tû.
سُ = Sê waw pêş sû.
جُ = Cîm waw pêş cû.
حُ = `Hê waw pêş hû.
خُ = Xê waw pêş xû.
دُ = Dal waw pêş dû.
ذُ = `Zal waw pêş zû.
رُ = Rê waw pêş rû.
زُ = Zeyn waw pêş zû.
سُ = Sîn waw pêş sû.
شُ = Şîn waw pêş şû.
صُ = `Sat waw pêş `sû.
ضُ = `Dat waw pêş `dû.

طو = 'Tê waw pêş 'tû.

ظو = 'Zê waw pêş 'zû.

عو = 'Eyn waw pêş 'û.

غو = Xeyn waw pêş xû.

فو = Fê waw pêş fû.

قو = Qaf waw pêş qû.

كو = Kaf waw pêş kû.

لو = Lam waw pêş lû.

مو = Mîm waw pêş mû.

نو = Nûn waw pêş nû.

هو = Hê waw pêş hû.

وو = Waw waw pêş wû.

لا = Lamelifla.

يو = Yê waw pêş yû.

Piştî zarûk bi van awayên ku me li jorê nivîsandîye fêrî alfabeya erebî dibûn, îcar dev bi xwendina bêje û hevokên erebî dikirin. Piştî rind fêrê wan jî dibûn, hêj dev bi xwendina *Qur'anê* dikirin.

2- QUR'AN: Ji misilmanan re pirtûka asîmanî ya herî pîroz e û xwerû bi zîmanê erebî ye, ku bi alîkariya *Cebraîl* jî cem Xwedayê dilovan bi xeysetê *Wehyê* jî Mihemed Pêxember (s.s.x.l.) re daketiye xwarê. Di vê pirtûka pîroz de 114 sûret û 6233 ayet hene û li 30 pişkî hatiye parvekirin. Ji her pişkekê re *cuz`* tê gotin. Di her *cuz`ekê* de jî çar beş (*hizb*) hene.

Di *Qur'anê* de gelek babetên cuda hene ku Xwedayê dilovan ew beyan kirine û tê de hemû fermanên xwe yên erênî û neyînî jî mirovan re eşkere gotiye.

Ayetên *Qur'anê* di navbera 23 salan de, pê bi pê li dû hevûdu jî Pêxember re hatine. Di 611-ê mîladî de gava Mihemed Pêxember hêj li bajarê Mekê bû û çil salên xwe tamam kirin, jî aliyê Xwedê ve hate vebuhtîkirin û bû pêxember, jê re Ayeta pêşî ku "*Bî navê Xwedayê xwe bixwîn...*" daket. Di 634-ên mîladî de jî gava li bajarê Medîneyê bû, jê re Ayeta herî dawî ku Xwedê gottiye: "*Mîr xweşiyên xwe li ser we tamam kirin, we bi îslamê oldar kîr...*" daket, piştre jî Pêxember wefat kiriye.

Pêwîst e ku mirov wisa rind *metnên Qur'anê* békêmasî zanibe, her wekî jiber bixwîne. Jixwe pir kes hene ku bi temamî *Qur'anê* jiber dikin; herfo herfo, ayet bi ayet, sûret bi sûret, beş bi beş bê ku lê binerin jî dizanin bixwînin.

3- MEWLÛDA KURMANCÎ: Piştî kutakirina *Qur'anê*, *Mewlûda Kurmancî* tê xwendin. Jixwe diyar e ku ev pirtûk ji aliyê Mele (Huseyn) Ehmed Bateyî (1417-1491) ve hatiye nivîsandin. Pirtûk bi helbestkî ye û bi zaravayê kurmancî hatiye ristîn. Tê de 19 beş û 582 malîk (beyt) hene.

Mewlûda Kurmancî bi naveroka xwe mîna romanekê ye ku Melê Bateyî tê de hin bûyerên dîrokî li gorî felsefa îslamê anîne zimên.

Bêjeya *Mewlûd* ji *weladeta* erebî (Çêbûna ji dayikê) hatiye holê. Ji ber ku Bateyî wek bîngêh, behsa çêbûna Mihemed Pêxember kiriyê û di pêşiya wê de jî behsa afirandina dinyayê li gorî felsefa olî nivîsiye.

Zarûk dema vê pirtûkê dixwînin, pêwîst e ku hemûyî jiber bikin, bê ku lê binerin divê karibin bixwînin (7).

---

(7) Di 1986-an de mîna *Mewlûdê* ji tîpên erebî wergerande tîpên latînî û salek şûnde jî aliyê Weşanxaneyê Roja Nû ve li Stockholmê hate çapkirin.

4- NÛBIHAR (NÛBAR): Ferhengoka mamosteyê nemir a Ehmedê Xanî ye (1651-1707) ku bi helbestî, hem jî bi kite û qafiye, bêjeyên erebû û kurdî bi xeysetê ferhengok nivîsîne. Xanî çewa ku wî bi xwe di paşya *Nûbarê* de gotiye, di 11-ê Adara 1094-an (1683) de nivîsiye (8).

Di Nûbiharê de 14 sernav û 214 malik (beyt) hene. Ew beşên ku ferhengok in, bi vî awayî hatine ristîn: Bêjeya pêşî erebî ye û ya li dû kurdî ye. Yan bêjeya pêşî kurdî ye, ya li dû erebî ye. Yan jî her bi wî awayî çend bêje kurdî ne û li dû wan çend bêje erebî tîn. Bêjeyên kurdî û yên erebî li gor nîkla helbestê timî pêş û paşbûna xwe diguhêrin. Çi zarûkê ku vê ferhengokê dîxwîne, hemû malikên wê jiber dike .

Ehmedê Xanî di beşa despêka Nûbiharê de weha gotiye:

*Vêk êxistîn Ehmedê Xanî
Navê "Nûbihara Biçûkan" lê danî*

*Ne jî bo sahibrewacan
Belkî jî bo biçûkêt kurmancan*

...

---

(8) Di 1985-an de mîn Nûbihara Ehmedê Xanî jî tîpên erebî wergerande tîpên latêni û dîgel teksta wê ya bi tîpên erebî, jî aliyê Roja Nû ve salekê şûnde hate çapkirin.

5- NEHC-UL ENAM: Bi naveroka xwe baweriya (Eqide) ola islamê ye, herweha şîret, perwerdekirin û fêrkirina awayên rind ji bi mirov dide zanîn. Pirtûk bi zaravayê kurmancî hatiye nivîsandin û bi helbestkî ye, malikên wê kitejîmar û bi qafiyê ne. Nivîskarê wê Mele Xelîlê Sêrtî (1754-1843) 25 pirtûk nivîsîne, tevî *Nehc-ul Enamê* heşt ji wan bi kurmancî nivîsandine, lê pirtûkên din bi zimanê erebî ne. Di *Nehc-ul Enamê* de 22 sernav û 271 malik hene. Zarûkên ku *Nec-ul Enamê* dixwînin, malikên wê tev jiber dikin (9).

6- EQÎDEYA EHMEDE XANÎ: Çewa ku ji navê wê ji tê zanîn ev berhem, baweriya ola islamê ye ku mamosteyê nemir Ehmedê Xanî ew bi helbestkî û bi zaravayê kurmancî nivîsiye. Tê de 73 malik hene, hemû bi kêş û qafiyê û bi yazdeh kiteyan dikîşin.

Mele Ehmedê Qoxî li ser *Eqîdeya Xanî* şerheke bi zaravayê kurmancî lê dîsa bi tîpên erebî nivîsiye, navê wê daniye "*Rêberê Sanî Şerha Eqîdeya Ehmedê Xanî*" û di 1984-an de daye çapkirin (10).

Ev nusxe *Eqîdeya Xanî* û berhema wî ya bi navê **Fî Beyanî Erkan-îl Îslamî** ku rîknên îmanê û yên Îslamê beyan dike, di 1305-an (1887) de bi destên

---

(9) Di 1986-an de mîn *Nehc-ul Enamê* ji tîpên erebî wergerande tîpên latînî û di 1988-an de ji aliyê Weşanxana Kurdistan ve digel teksta wê ya bi tîpên erebî, li Stockholmê hate çapkirin.

(10) Di 1986-an de mîn ew *Şerh* wergerande tîpên latînî û di Sibata 1990 î de, li Elmantîyayê ji aliyê Dengê Yekîtiyê ve hate çapkirin.

Mele Mihemedê Wanî hatine nivîsandin. Îcar di dawîya Sedsala Nozdehan de gava ku Dewleta Elmanîyayê li Rojhilata Navîn destnîvisên Kurdî dane berhevkirin, ev jî jî aliyê A. Von Lecoq ve hatine dîtin û di 1903-an de, tevî gelek destnîvisên kurdî yê din, bi navê "**Kurdische Texte**" li Elmanîyayê wek pirtûk çap bûne.

Ew pirtûka mîrze Lecoq, niha di binê parastinê de ye û tenê kesên lêkolok karin lê bînerin. Lê di 1989-an de, gava ez li Kungliga Bibliotekê (Pirtûkxana Qiraliyetê) ya li Stockholmê dişxulîm, min bi emanetîya qedere mehekê ew pirtûk stend. Ewçax min jê, hemû destnîvisên lazîmatîya xwe kopî kirin.

Îcar min ew *Eqîde*, çewa ku Melê Wanî nivîsiye her wisa jî tîpên erebî wergerande tîpên latînî. Heta li hin deveran tê de kê m û zêdeyî jî tene xuyakirin, lê ez hiç têkl nebûm. Ew 73 malikên *Eqîdeyê* ev in:

METNÊ EQÎDE

01- Li ba te muheqqiq bitin ev cewab

Duhî gote min hatîfî bêhicab;

02- Se Ehmed sena ke bi qewlin sehîh

Li tewhîdê Barî bi lefzê fesîh;

- 03- Xwudê yêk e, bê hevri yû bê heval
Ne me'zûlî ye, ne mirin, ne zewal
- 04- Ne esl û ne fesi e, ne da û ne bab
Heye û heyîna wî nabit hisab
- 05- Ji bo wî tu nîne cihat û mekan
Ne manend û mîsl û ne hemta, nişan
- 06- Mekanên mebinê ji bo wî rewa
Nihayet 'elel 'erşî qed îstewa
- 07- Li wî ra neborîn ne weqt û zeman
Ne sal û ne mah û ne hîn û ne an
- 08- Ebed wê hebitin ezel her heye
Dî dunya û 'uqba xwudanê me ye
- 09- Ewî aferinand me û cumle xelq
Nihîn xeyrê wî qet çu xalîq bi heq
- 10- Resûlê di wî cumle heq in temam
Xusûsen, Muhemmed 'eleyhis'selam
- 11- Ku serdefterê cumle 'alem ew e
Nubuwwet e mektûb û xatem ew e

- 12- Xwudê aferinand ji bo wî felek
 Ji bo xızmeta wî şıhandın melek
- 13- Ku Qun'an ji 'erşan digel wî hınar
 Ji bo yî hebîbê xwu yê îxtiyar
- 14- Ji bal xwu boraqek ji wî ra şıyand
 Lê zînek muzeyyen ewî rûniyand
- 15- Boraqê digel Refrefê dest bi dest
 Bi emrê Xwudê ew birin pêşî dest
- 16- Di heft asımanan Xwudê ew gerand
 Bi qasê du qewsan bi bal xwu gehand
- 17- Helanî Xwudê perde, rakir nîqab
 Cemala Xwudê dîtî ewî bê hicab
- 18- Du caran be çavan cemala wî dît
 Li derrê, melaê dibêjin nedît
- 19- Mebe sebebê munkirî "qed rea!"
 Ji xelqê tumarûn 'ela "ma yera"
- 20- Eger tu dibêjî "Li ku dî Xuda?"
 Xwudê ku li nîk Sîdret-ul Munteha

- 21- Muheqqeq bizan wî Xwudê ditiye
Nihayet nizanit heqîqet çî ye
- 22- Jî bo wî tu nîne ne mîsl û şebîh
Kesê wesf biket, dê çî bêjît bedih
- 23- Sîfatê di seb'e jî bo Zulcelal
Bizan heft in, ey 'arifê bil kemal:
- 24- Heyat we Zanîn, Qudret we Vîn, Kêlam
Bihistin digel Dîtinê bû temam
- 25- Qedîm in wekî zatê, cumle sîfat
Ne 'eyntiyê zatî ne, ne xeyrê zat.
- 26- Xwudê nîne cewher, ne cîsm û ne 'erd
Ne kull e, ne be'd e, bizan bê xered
- 27- Eger bê guneh me mu'ezzeb biket
Jî bo wî heyê me mueddeb diket
- 28- Rewayet biket ew li xelqê mesaq
Bî qehra xwo teklîfê "Malayutaq"
- 29- Bî zulmê eger ew tekelluf biket
Dî mulkê xwu de ew teserruf diket

- 30- Li me ferz e herçî ji bo wî bikêr
Ne ferz e li wî ya ji bo me bixêr
- 31- Îradet diket ew bi xeyr û şeran
Rıza nîne emma be fi'la şeran
- 32- Bizan bende muxtarê fê'la xwo ye
Ne Xaliq ne mecbûrê fê'la xwo ye
- 33- Muwafiq nebit qewl û niyet-'emel
Li ba me dê mînit îman bi xelet
- 34- Mirovê bi îman di dojê muqîm
Namînitî bizan tu hekîm
- 35- Musilman bi qetl û zinayê tu car
Ne kafir dibit, ne muxelled di nar
- 36- Ji me'siyyetan wacib e tewbe zû
Guneh nîne tewbe divêtin li dû
- 37- Ne me'zûr e cahil ku xafil bitin
Ji Xaliq, bi cehla xwe xafil bitin
- 38- Murovê nizane delîlan durust
Dibêjin, bi teqlidê îaman durust

- 39- Di weqtê 'ezaba Xwudê ket nuzûl
Bi ser kafiran da nîne îman qebûl
- 40- Wekî ji bo 'asiyan nîne tewbe rucû'
Ji weqta kî rojê ji mexreb be tulû'
- 41- Ji fê'la gunahan nebî ne berî
Ji qismê jinan nîne peyxemberî
- 42- Welîyyan keramet dikin jî zuhûr
Dikin herfê 'adet gelek jî zuhûr
- 43- Xwudê dê bibînin musulman bi çav
Wekî li sayî bitin hîva şîvav
- 44- Ji bîr dê bikin ni'meta cennetê
Wekî b`dest keve dewleta ru'yetê
- 45- Betal e tenasux, mehal e hulûl
Meke îttihada du tiştan qebûl
- 46- Eger tiştikî pur mucezza bikin
Qebûl naket êdî tecezza bikin
- 47- "Heyûla" tu nîne 'edîm û 'edîm
Dinê, kafir e, ê dibêjt "qedîm"

- 48- Meke lic di Luqman û Eskenderî
 Ji bo wan ne me'rûf e peyxemberî
- 49- Yezîdê mirî le'netê lê meke
 Pelîd e, xebîs e, xwo têkil meke
- 50- Melayîk, şeyatîn, cinan û wucûd
 Heyîn ta nekey bûna wan cuhûd
- 51- Wekî yek in ev herdu bêşek, tamam
 Di rizqîyyetê da helal û heram
- 52- Bêjîme te fedla sehabê Resûl;
 Bi can bawer e, bi dîl ke qebûl:
- 53- Ebû Bekrê Siddîq e yarê şefîq
 Ew e "Sanîyesneyn" di Xarê, refîq
- 54- Ji ewwel di fedla sehab, sermed ew e
 Kerîm û `ezîz û sahibkîramet ew e
- 55- Di pey wî, bi heqê, 'Umerê dînpenah
 Bi fethê di wî şa ne xwundkar û şah
- 56- Xîlafet kemer ji bo mecala wî best
 Ji hikmê wî, puşta muxalîf şikest

- 57- Di pey wî ve 'Usman bi heqq bû Hekîm
Di 'ilmê 'elîm û di hukmê helîm
- 58- Ji kerrarî efdeltir e bêguman
Ev e î'tîqada me derheqê wan
- 59- Di pey wan Elî sahibê Zulfeqar
Suwarê li Duldul şehê namîdar
- 60- Tefewwuq li ser yê di mayî heyê
Bi me'na birayê Resûlê me ye
- 61- Şefa'et dîkin ewliya û enbiya
Bi îzna Xwudê bo kesê eşqiya
- 62- Di xeybê, huddûrê du'a ye eser
Dibîtin ji bo ra, eya ba xeberer
- 63- Bi fê'lê di qenc tu mekî minnetê
Bi fedla Xwudê dê biçî cennetê
- 64- Bihîşt û cehennem heyîn vê demê
Fena nabin ew naçîne 'edemê
- 65- Yeqîn dê bibîtin di Yewm-il Qiyam
Hisaba helalî w 'ezabê heram

- 66- Ji bo ehlê xeyran necat û riza
Ji bo ehlê şeran 'îqab û ceza
- 67- Di qebrê da dê bit ji xelqê miri
Suala Nekîrî digel Munkerî
- 68- Di heşrê terazû û mîzan heye
Xerabî û qencî û kêşan heye
- 69- Sirat ew pîra pur bi xewf û xeter
Cemî'ê xelâiq dikin lê nezer
- 70- Cehennem li bin da û cennet li pêş
Li ser wê, Îlahî tu destem bikêş
- 71- Wegerne ezê mucrim ê bed'emel
Dizanim ku dê bête ser min xelet
- 72- Bi fê'lê di min ya ÎLahî tu nekey
Digel min bi îhsan û lutfî xwo key
- 73- Min û cumleê ummeta Mustefa
Bibî cennetê tabî'ê Mustefa.

7- XAYET-UL ÎQTISSAR: Ev pirtûk danasîna qayde, tewr û awayên Şerî'etê dike û xwerû bi zimanê erebî ye. Lê pir hêsan e, bi zimanekî nerm hatîye nivîsandin, naveroka wê jî bi hêsanî tê famkirin.

8- ÎBNÛ QASIM: Ev pirtûka Şerîetê, şerha *Xayet-ul Îqtissarê* ye. Xwerû bi zimanê erebî ye û xalên di *Xayet-ul îqtissarê* de bi fireyî mane kirine. Çewa ku jî navê wê jî tê zanîn, nivîskarê wê Îbnû Qasim (Kurê Qasim) e. Û tê gotin ku Kurd e (11).

9- BACÛRÎ: Pirtûk bi naveroka xwe *Şerîet* e û xwerû bi zimanê erebî ye. Herweha haşiyeya *Îbnû Qasimê* ye, ku bi awayekî firetir wê mane kirîye. Tê gotin ku nivîskarê wê Îbrahîm Bacûrî Kurd e (12).

---

(11) Di *Ansiklopedîya Îslamê*, cild: 5, rûpel: 863-an de navek bi Îbnû Qasim Ebû Abdullah Ebdurehman El `Utakî (?-806) heye, ku gelek pirtûk bi nasnavê "Qasim" nivîsîne. Di 1905-an de 20 cild berhemên wî li Kahîreyê hatine çapkirin.

(12) Li gor agahdariya *Ansiklopedîya Îslamê*, cild: 2, r: 191: Eşîra Bacûran li gunê Omerkan, Toprahê, Ziyaret, Têlyakûbê, Başbîtayê rûdine, ku niha ew gund li ser txûbê îran û Îraqê ne. Ansiklopedî navê Bacûriyekî din jî nivîsîye, ku navê wî bi temami Îbrahîm ibn Muhammed (1783-1861) e û jî Mîsrê ye. Îcar nivîskarê vê pirtûkê kî jî wan be em nizanîm(?)

Piştî ku xwendin hetanî vir tê, îcar dev bi *Xwendina Rêzê* (Edebiyat, gramatik û axaftina bêşaşi ya di zimanê erebê de) tê kirin. Kesê ku jî vê pirtûkê hevraztir li xwendinê didomîne, xeysetê feqetiyê digre.

10- TESRÎFA KURMANCÎ: Ev pirtûka li ser *Serfa* (Kîşandina lêkeran) erebî jî aliyê Mele Elî ve hatiye nivîsandin. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

11- EMSÎLE: Pirtûk bi zimanê erebî ye û li ser *Serfa* erebî hatiye nivîsandin. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

12- IZZÎ: Pirtûk bi zimanê erebî û li ser *Serfa* erebî hatiye nivîsandin. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

13- `EWAMILA CURCANÎ: Ev pirtûk bi naveroka xwe *Nehw* (Gramatik) e û bi zimanê erebî hatiye nivîsandin. Navê nivîskarê wê, Ebdulqadirê kurê Ebdurehmanê Curcanî (13) ye. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

---

(13) Dî alfabe ya erebî de tîpa **G** nine. Ji ber hindê navê Gurgana li Rojhîlata Kurdîstanê di zimanê erebî de bi *Curcan* tê xwendin û nivîsandin.

14- ZURÛF (AMAN): Ev pirtûka bi zaravayê kur-mancî, li ser *Nehwa* erebî ji aliyê Mele Ünîsê Erqetênî -yan Herqetênî- (14) ve hatiye nivîsandin. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

15- TERKÎB: Ev pirtûka bi zaravayê kurmancî, li ser *Nehwa* erebî ji aliyê Mele Ünîsê Erqetênî ve hatiye nivîsandin. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike (14).

16- SE'DULLAHA SSEXÎR: Ev pirtûka xwerû bi zimanê erebî, şerha *'Ewamîla Curcanî* ye, ku *Nehwa* erebî bi awayekî firetir dide nasandin. Çewa ku ji navê wê ji tê zanîn, nivîskarê wê Se'dullah Ssexîr (Piçûk) e. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, hemûyî jiber dike.

17- ŞERH-IL MUXNÎ: Ev pirtûka *Nehwa* erebî xwerû bi zimanê erebî hatiye nivîsandin, herweha şerha pirtûka *Muxnî* ye. Kesê ku vê pirtûkê dixwîne, metnê wê (Pirtûka Muxnî) hemûyî jiber dike.

---

(14) Li gorî agahdariya ku Minorski daye; Mele Ünîs di 1200 î (1785) de mirîye.

18- S'EDÎNÎ: Ev pirtûka *Serfa* erebî xwerû bi zimanê erebî hatiye nivîsandin. Herweha ew şerha pirtûka *Izzî* ye. Nivîskarê wê 'Ellameyê Sanî (Zanayê Duyemîn) Se'dê Tevdezanî ye. Tê gotin ku Kurd e (15).

19- HELL: Pirtûk bi naveroka xwe *Nehwa* erebî ye û bi erebîyeke pir hişk hatiye nivîsandin.

20- S'EDULLAHA GEWRA: Pirtûk bi naveroka xwe *Nehwa* erebî ye û bi zimanê erebî, ji aliyê S'edullah Gewre (Kurd) ve hatiye nivîsandin.

21- NETAIC: Pirtûk bi naveroka xwe *Nehwa* erebî ye û xwerû bi zimanê erebî hatiye nivîsandin. Herweha şerha *Îzhara Berkuyî* ye ku bi awayekî firehtir wê mane kirîye. Berkuyî (Berkoyî) nivîskarê pirtûka *Îzhar* e.

22- SIYÛTÎ: Ev pirtûka bi helbestkî, xwerû bi zimanê erebî hatiye nivîsandin. Bi naveroka xwe *Nehwa* erebî ye û şerha Elfiyeya (1000) *Îbrû Malîk* e. Nivîskarê wê Celaledîn Siyûtî ye. Kesê ku vê

---

(15) Li gori *Ansîklopediya Îslamê*, cîl: 12/1, rûpel: 118, Teftazanî Se'dududîn Mes'ûd kurê 'Emer, di meha Sefera 722-an (Sibatadar 1322) de li qezayê Xorasanê a bi navê "Taftazan" a nêzî Nasayê çêbûye. Di 797-an (1394-95) de ji li Hebib El Siyarê mirîye û li Serahstayê hatiye veşartin.

pirtûkê dixwîne, metnê wê (Elfiye) hemûyî jiber dike (16).

23- CAMÎ: Ev pirtûka *Nehwê* bi erebîyeke xwerû û gelekî hişk hatiye nivîsandin. Herweha şerha pirtûka *Kaftiyeyê* ye. Nivîskarê wê Mewlana Camî ye. Tê gotin ku Kurd e (17).

Di xwendina medresê de kutakîrîna pirtûka *Camî*, di sawiya kutakîrîna xwendina nû ya lîseyê de ye. Ji *Camîyê* û şûnde xwendina ku tê kirin, di sawiya xwendina unîwersîteyê de ye. Feqiyê ku dawî li pirtûka *Camîyê* tine, navê wî dibe *talîb* û dikare meletî jî bike, lê meleyekî nivco tê hesibandin. Herweha di medresan de feqiyê talîb dersa feqiyên piçûk jî didin.

24- MUXNÎT`TULAB: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye û bi naveroka xwe Mentîq e.

---

(16) Li gorî *Ansûklopediya Îslamê*, cîld: 11, rûpel: 258, Navê nivîskarê rast, Celaledîn Ebul Fazl Ebdurehman binu El Kernaluddîn Ebubekr binu Muhemed El Huzeyrî El Suyûtî ye. Ew di Receba 849-an (1445) de li Kahîreyê çêbûye û di 911-an (1505) de jî miriye.

(17) Li gorî agahdariya pirtûka *Menşûrên Dimyayê û yên Tirk*, cîld: 3, rûpel: 1226; Mewlana Camî di 1414-an de li qeza Harcîrda grêdayê bi wilayeta Camê (Îran) ve hatiye dinyayê û di 1492-an de li Heratê miriye. Navê wî yê rast *Nûredîn Ebdurehman* e. Bavê wî Nîzamedîn Ehmed zanayekî menşûr ê dema xwe bû. Berhemên wî ev in: *Yûsuf û Zuleyxa*, *Leyla û Mecrûn*, *Heft Evreng*, *Baharîstan*, *Şerhî Fusûs-ul Hûkem*, *Tefsîr*, *Nefahat-ul Ūns*.

25- ÎSAXÛCÎ: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye û bi naveroka xwe Mentîq e. Nivîskarê wê Mele Xelîlê Sêrtî ye (1754-1843).

26- QEWLEHMED (Peyv-Ehmed): Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye û bi naveroka xwe Mentîq e. Çewa ku ji navê pirtûkê tê zanîn, nivîskarê wê Ehmed e.

Qewlehmed haşîya pirtûka *Muxnît`tulabê* ye ku bi awayekî firehtir wê mane kiriye.

27- `USSAMA WEDD`Ê: Pirtûk, xwerû bi zimanê erebî ye; rewş û tertîba çêkirina tiştan dide zanîn. Çewa ku ji navê wê ji tê zanîn, nivîskarê wê Mele `Ussam e.

28- `USSAMA ÎSTÎ`ARÊ: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, rewş û tertîba çêkirina tiştên ne heqîqî (mecaz) dide zanîn. Nivîskarê wê ji Mele `Ussam e.

29- ŞERHA WELÎD: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe Mûnaqeşe û Munazzere ye (Dibe ku nivîskarê wê Welîd be).

30- HAŞIYA (EBDULWEHAB): Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Nehw* e, herweha haşîya pirtûka Mewlana Camî ya bi navê *Camî* ye, ku bi awayekî fireh wê mane kiriye. Tê gotin ku nivîskarê wê Ebdulwehab, feqiyê Mewlana Camî bû.

31- HAŞIYA (USSAM): Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Nehw* e, herweha haşiya pirtûka Mewlana Camî ya bi navê *Camî* ye, ku bi awayekî firehtir wê mane dike. Tê gotin ku nivîskarê wê Mele `Ussam, feqiyê Mewlana Camî bû.

32- HAŞIYA (EBDULHEKÎM): Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Nehw* e, herweha haşiya pirtûka *Ebdulwehabê* ye ku bi awayekî firehtir wê mane kiriye. Nivîskarê wê, Ebdulhekîmê Larî ye (18).

33- ŞERHŞEMSI: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Mentîq* e. Nivîskarê wê, S`edê Tevdezanî ye (19).

34- MUXTESSER (Bikurtî-Kurtayî): Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Felsefe* ye. Nivîskarê wê, S`edê Tevdezanî ye (19).

**35- ŞERH-UL `EQAÎD**: Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, rewş û rêveçûna hemû bawerîyan (Eqîdeyan) beyan dike û li dinyayê çiqas cûre bawerî hene tevek nivîsîne. Nivîskarê wê, S`edê Tevdezanî ye (19).

---

(18) *Lar*, li başûrê Rojhilata Kurdistanê, merkeza Loristanê ye.

(19) *Bîner* li nîmra 18, rûpela 92-an, têbinîya pirtûka S`edinîyê.

36- CEM'ILCEWAMI': Pirtûk xwerû bi zimanê erebî ye, bi naveroka xwe *Îlmê Usûlê* ye; ji destpêka xwendinê hetanî vir, pirtûkên ku bihurîn bi kurtî kurtîneka wan tevan aniye zimên. Tê gotin ku nivîskarê wê Kurd e.

Bi kutakirina *Cem'ılcewamî'ê* dawî li *Xwendîna Rêzê* tê. Kesê ku vê pirtûkê diqedîne, ji dersdarê xwe destûrname (îcaze) werdigire. Û keysetê meletiyê digire, dibe meleyekî mintehî û li nav çîna meleyan cihê xwe distîne.

Ji xeynî van pirtûkên *Xwendîna Rêzê* ku navên wan li jorê hatin nivîsandin, gelek pirtûkên din jî hene ku xwendîna wan bo têgihîştin û zanîneke zêdetir ji feqîyan re dibû alîkar. Navên hinek jî wan ev in:

37- ŞAFÎ (lûxet).

38- ÎMTÎHAN (Nehw).

39- EBÛTALIB (Nehw).

40- ÎBNÛ 'UQEYL (Nehw).

41- TESSRÎFA EREBÎ (Serf), nivîskar: Mele Elî.

42- QIZILCÎ (Serf).

43- QEREDAXÎ (Serf).

44- DÎWANA MELAYÊ CIZÎRÎ.

45- MEM Û ZÎN.

46- RÎSALA HEMÎDÎYE.

47- ŞERHA LUBABÊ (Nehw).

48- SITÛR (Çêbûna Tîştan beyan dike).

49- RÎSALA WED`Ê (Rewşa Çêbûna tîştan beyan dike).

50- RÎSALA ÎSTÎ`ARÊ (Mecaz û teşbihan beyan dike) (20).

Ji xwendina van pirtûkên ku navên wan li jorê hatine nivîsandin zêdetir, gelek pirtûkên *Şerî`etê* û hinekên *Terîqetê* (rêçik) jî hene ku xwendina hinek jî wan jî feqîyan re pêwîs bû. Bîpiranî ewên ku di merdreseyan de dihatin xwendin ev bûn:

51- SILÊMANÊ KURDÎ, *Şerî`et*.

52- TENWÎR-UL QULÛB, Tesewuf, Şêx Mihemed Eminê Erbilî.

**53- ÎRŞAD-UL`ÎBAD**, *Şerî`et*, Şêx Zeynedînê kurê Ebdulezîz ê Milêbarî.

54- FETAWA ÎBNÛ HECER, *Şerî`et*, îbnû Hecer (Kurê Kevir), heşt cild (21).

---

(20) *Mecaz*, tîştê ne heqîqî ku jî tîştan tê çêkirin *Teşbîh*, tîştê ku bi tîştêkî tê şûfandin.

(21) *Ansîklopedîya Îslamê* cild: 5/II, rûpel: 735-738, navê du Îbnû Heceran li pay hevûdu nivîsandîye, ku herdu jî alimên pîr mezin ên *Şerî`etê* bûn.

1- Îbn Hecerûl`askalanî îbn El Hecer El `Askalanî, ku navê wî bi temamî Ehmed binu Eli binu Ehmed Şehabedîn Ebul Fazl El Kinanî El `Askalanî El Mîsrî ye. Di 1372-an de çêbûye û di 1449-an de jî mirîye.

2- Îbn Hecerûl`heytemî, navê wî bi temamî Ehmed binu Muhemmed binu Muhemmed binu Eli îbn Hecer, Şehabeddîn Ebul Ebbas El Heytemî El S`edî ye. Di 1504-an li Mahallat Ab`il Haytama li Garbîyayê çêbûye û di 1567-an de jî mirîye.

55- MÎNHAC.

56- MUXNÎ-L MUHTAC, Şerî'et, çar cild, şerha Minhacê.

57- FETH-UL MÛ'ÎN, Şerî'et.

58- Î'ANETUT`TALIBÎN, Şerî'et, çar cild, şerha Fethm-ul Mû'inê.

59- BÛCEYREMÎ, Şerî'et, çar cild, şerha Xayetê.

60- EL TEQRÎR, şerha Nihayetut`tedbîrê.

61- EHYA-UL `ULÛM, Mihemed Îmamê Xezalî.

62- ÎRŞAD-UL `ÎBAD, Şerî'et, bi zaravayê kur-mancî, Xelife Ûsiv (22).

Hinek pirtûkên *Tefsîrên Qur'anê* hene ku ji aliyê alimên Kurd û pîraniya alimên îslamê ve hatine pe-jirandin, herweha ku li gorî baweriya Sunnîtiyê ne ji û di medreseyên Kurdistanê de dihatin xwendin.

63- TEFSÎRA CELALEYN.

64- TEFSÎRA SAWÎ, çar cild, şerha *Tefsîra Celaleyn*.

65- TEFSÎRA CEMEL, pênc cild, şerha *Tefsîra Ce-laleyn* (23).

66- TEFSÎRA QAZÎ BEYDDAWÎ, çar cild, Qazî Be-yddawî, şerha *Tefsîra Celaleyn*.

---

(22) Di salên pêncî de gava *Îrşad-ul `Îbada* Xelife Ûsiv (Yusuf Topçuoğlu) derket holê, pêre pêre li medreseyan bi dersîti hate xwendin.

(23) *Cemel*: Deve-huştur.

- 67- TEFSÎRA İBNÛ KESİR**, çar cild, ibnû Kesir.
68- TEFSÎRA KEŞAF, duwazdeh cild, Zimexşeri.
69- TEFSÎRA MENAR, yazdeh cild, Menar.
70- TEFSÎRA FEXRÊ RAZÎ, Fexrê Razi (24).
71- TEFSÎRA XAZÎ, du cild, Xazî (25).
72- TEFSÎRA REMEL.
73- TEFSÎRA MUHMEL (26).

Gelek pirtûkên *Hedîsê* (Gotinên Pêxember) jî hene ku di medreseyan Kurdistanê de dihatin xwendin. Hinek ji wan ev in:

- 74- DURRET-UL WA'IZZÎN**.
75- RIYADDUS`SALIHÎN.
76- DELÎL-UL FALIHÎN, heşt cild, *şerha Riyad-dus`salihînê*.
77- MUSLIM.
78- BUXARÎ.
79- İBN-UL MUXTESSER.
80- TACUR`RESÛL, pênc cild.
S1- NİHAYET-UL BİDAYE.
S2- TEZKİR-UL QURTEBÎ.

---

(24) Melê Bateyî di Mewlûda Kurmancî de navê Fexrê Razi antye zîmên (Tê gotin ku F.Razi jî Fexra Kikan a li Dîyarbekir e).
(25) Xazî, navê nivîskar e, yan bernavkê wî ye nayê zanîn.
(26) Taybettyeke vê Tefsîrê jî yê dîn cihê heye, ku hemû tîpên wê yên erebî bê niqat in. Ji ber hindê xwendina wê zehmet e.

83- FETAWA HEDÎSIYE.

84- NÛR-UL EBSSAR.

85- XERPÛTÎ (27).

86- EL QERSÎ (28).

Gelek pirtûkên *Siyerê* jî (Rêveçûna Pêxember) hene ku hinek ji wan di medreseyên Kurdistanê de dihatin xwendin. Ji wan sê hebên menşûr ev in ku dihatin xwendin:

87- SIYERUN'NEBÎ.

88- QISSES-UL ENBIYA.

89- MUHEMMED RESÛL.

Encama xwendina pirtûkên di medreseyên Kurdistanê de: Ji van pirtûkên ku navên wan li jorê hatine nivisandin zêdetir, çend hebên din jî hene ku dihatin xwendin. Lê min navên wan tesbît nekirin ku li vir binivîsim.

Berî ku ez bigîjim dawiyê, ev 89 pirtûkên ku bi rêzê nav û babeta wan hatine nivisandin, careke din li gor dabeşkirina şaxên xwendinê li bir tînim. Çewa ku li jorê jî nav hatine nivisandin, ji *Eliybêtika* erebî hetanî dawîya *Xwendina Rêzê* ku piranî *Serf-Nehwa* erebî ne, jîmara wan 36 e. 14 ên ku virde wirde dihatin xwendin in. Ji wan duwande pirtûk ên *Şerî'etê* ne, yazdeh jî yên *Tefsira Qur'anê* ne, sêzdeh Hedîs in û sisê yên *Siyerê* ne. Kesê ku van pirtûkan tev bixwendina, xeysetê meletiyê distend û li nav xelkê jê re *Melê Hefht'ilmî* an *Melê Dozde'ilmî* dihate gotin.

---

(27) Xarpût: Xamîrpêt (Navê Elezîzê yê kevn).

(28) Qersî, bajarê Qersê.

Pirtûkên klasîk ên wergera ji tipên erebî
bi latênî û çapbûyî:

- 1) Dîwana Melayê Cizîrî, 2) Nûbihara Ehmedê Xanî, 3) Mewlûda Kurmancî ya Melê Bateyî, 4) Şerha Eqîdeya Ehmedê Xanî ya Mele Ehmedê Qoxî, 5) Sirmehşera Feqe Reşîdê Hekarî, 6) Nehc-ul Enama Mele Xelîlê Sêrtî, 7) Dîwana Pertew Begê Hekarî, 8) Rewdneîma Şêx Evdirehmanê Axtepî, 9) Dîwana Şêx Evdirehmanê Axtepî, 10) Mîrsad-ul Etfala Şêx Mihemed Kerbela, 11) Iqdê Durfama Şêx Eskerî, 12) Herdubat, Mewlûda Mele Zahidê Diyarbekrî, 13) Leyl û Mecnûna Şêx Mihemed Can.

Pirtûkên Çapbûyi:

- 1) Xwençe Cild I, 2) Xwençe Cild II, 3) Xwençe Cild III, 4) Xwençe Cild IV, 5) Xwençe Cild V, 6) Xwençe Cild VI, 7) Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekirî, 8) Işkencede 178 Gün, 9) Siyabend û Xecê, 10) Kadîna Mişkan.

PENCÎNAR
Weşanxaneya Çanda Kurdi
Stockholm 1993

ISBN 91 972090 2 3